

כך התחילו חיי העתידיים

אסתר עדה אופיר

שיר השקר
דין הבתים לשקוע,
לא דין הבתים לעמוד,
דין העיניים לגווע,
לא דין העיניים לחמוד.
דין הישן לא לקום לעולם,
ודין הנעור לא לנום לעולם.
לא מפחד, בתי, כי מגיל את צועקת,
את יודעת, כי שקר, שקר, שקר!
(מתוך: שמחת עניים, שיר השקר – נתן אלתרמן)

ארכיון מרכזי לתולדות עם ישראל, ירושלים, גבעת רם

צ'נסטוחובה, 1911

מנהל המשטרה פתח בחקירה בנוגע לאנשים המשתייכים לארגון "בונד" בצ'נסטוחובה. המשטרה ביצעה מעצרים.
הבסיס לפתיחת החקירה: תכתובת והידיעות המודיעיניות על קיום מפגשים ועל השאיפה לשקם את הארגון שהתפרק.
נעצרו: גנריך טננבאום, איציק דוד עיזראליביץ', מושק ירצקי, מושק שצ'ופק, רבקה רובל.
איציק דוד עיזראליביץ' נולד בשנת 1890 בצ'נסטוחובה, נגר.
רבקה רובל נולדה בשנת 1886 בעיר פטרוקוב, מקום מגורים – העיר צ'נסטוחובה, תופרת. ב-1906 נעצרה בגין השתייכות לארגון "הבונד", הוחזקה בכלא במשך 3 חודשים.
גנריך טננבאום נולד בשנת 1895 בעיר צ'נסטוחובה. משלוח יד: לבלר בבית חרושת ויינברג ושות' בעיר צ'נסטוחובה. סיים 4 שנות לימוד בגימנסיה פרטית "בגנסקי" בשנת 1910 בצ'נסטוחובה.
מושק שצ'ופק נולד בשנת 1892 בעיר ויליון במחוז קלישסקי. כתובת מגורים קבועה – בעיר צ'נסטוחובה.
עוסק במסחר במחסן סיטונאי של אביו בעיר צ'נסטוחובה. סיים מכללה יסודית.
ירצקי מושק נולד בשנת 1889 בעיר צ'נסטוחובה.
ירצקי נוחים נולד בשנת 1887 בעיר צ'נסטוחובה, סוחר במכולת של אביו. סיים מכללה בת שתי שנות לימוד.

צ'נסטוחובה, 1906 – 1907

העיר צ'נסטוחובה, מנהל המשטרה. תכתובת על השיפחה של רבקה רובל כגורם פוליטי מזיק. בעיר צ'נסטוחובה ב-12.1.1906 נעצרה רבקה מושקובנה רובל, תושבת העיר פטרקוב. בחיפוש שנערך נמצאו מספר עותקים של חומר באידיש בעל תוכן אנטי-ממשלתי, בהוצאה של מהפכנים. על פי עדותו של שעיה ברלינר שהעיד בתיק, הנ"ל נחשפה כגורם פוליטי מערער, כפעילה בפעילות מזיקה. רבקה רובל הושמה בכלא ל-3 חודשים, בתום ריצוי העונש יש לגרשה משכונת בתי החרושת של צ'נסטוחובה אל קרובי משפחתה בעיר פטרקוב. רבקה מושקובנה רובל, בת 19, נולדה בעיר פטרקוב. כתובת מגורים קבועה: העיר צ'נסטוחובה, השוק הישן. עיסוקים: תופרת, רווקה, האב חרט בפטרקוב. אינה יודעת קרוא וכתוב. בחיפוש נתגלו חוברות ועיתונים בלתי חוקיים:

(1) חוברת באידיש

(2) גיליון מס' 40 של העיתון "קול הפועלים"

(3) 2 עותקים של העיתון "דער בונד"

(4) גיליון מס' 16 של העיתון "הפועל של ורשה"

(5) גילוי דעת מטעם הוועד המרכזי של בונד.

(6) שירים בכתב יד בשפת ז'רגון;

(7) גיליון מס' 2 של העיתון "הסוציאל-דמוקרט של הז'ידים"

(8) גיליון מס' 8 של העיתון "דער וועקער" באידיש.

החלטת מנהל המשטרה

בין האנשים שנעצרו סוכם על ארגון ועד מקומי של מפלגת "הבונד" בעיר צ'נסטוחובה, במטרה לגייס למפלגה הנ"ל באמצעות הסברה מספר רב ככל האפשר של חברים מקרב הפועלים היהודים, ולאחר מכן לצאת בדרישה לשפר את תנאי חייהם של הפועלים היהודים ולארגן שביתות של פועלים יהודים בנגריות. מעקב חיצוני שהושם על האנשים הללו לא הביא לתוצאות כלשהן. ב-21 ביולי 1911 בקרב האנשים האמורים נערכו חיפושים, שתוצאותיהם היו כדלקמן: אצל איצק דוד עיזראלביץ' נמצאה קריאה שהופנתה אל יהודי צ'נסטוחובה, המדברת על הבחירות ל"דומה" הממלכתית. במסגרת קריאה זו משכנעים את יהודי צ'נסטוחובה לחבור למפלגה הסוציאל-דמוקרטית, כמפלגה שפועלת ב"דומה" הממלכתית למען שוויון לבני כל הלאומים במדינת רוסיה, וביניהם ליהודים.

אצל האחים ירצקי – מושק ונוחים, נמצאו מספר ספרים בעלי תוכן מגמתי, וחוברת אחת בשם "הפרולטריון היהודי" בשפה רוסית בהוצאת הוועד SSRP ומכתב מחו"ל מאת אדם בשם יעקב פלבנר, שממנו אפשר לנחש כי מדובר בתועמלן ששימש גם כציר בוועידת בוזן (בזל?).

בעת החיפוש אצל רבקה רובל נמצא מכתב גלוי עם תצלום של הצעיר היהודי דניאל זלוסקי המשותיך, על פי הידיעות הקיימות, לארגון "בונד" בצ'נסטוחובה.

תצלום אחר של גרשל פריימן, חבר בוועד הארגון "בונד" בצ'נסטוחובה.

על פי בירורים שנעשו, נוחים ירצקי נעצר על ידי מינהל המשטרה בצ'נסטוחובה ובנובוראדום בשל

השתייכות למפלגה ציונית-סוציאליסטית, והנו נציג של סניף המפלגה בצ'נסטוחובה.
רבקה רובל השתייכה למפלגת ה"בונד". ב-1907 הוחזקה במשך 3 חודשים בכלא. על פי ידיעות מודיעיניות, כל האנשים הנ"ל הרכיבו יחד ארגון לוחם תחת הנהגתה של רבקה רובל, אשר שימשה כמדריכה בארגון. הם ביצעו ירי מעשי ביער מאחורי הכפר מסטוב במחוז צ'נסטוחובה. בארגון הלוחם הזה היו חברים דניאל זלוסקי וגרשל פריימן, ואדם בשם מנדל, צבע במקצועו.
מושק שצ'ופק לא היה חבר בארגון הלוחם.
מנהל המשטרה מטפל בגירושם של האנשים הנ"ל, כגורמים מזיקים, מחוץ לחבל פריביסליאנסקי במסגרת הליך מנהלי. כיום גרשל פריימן משרת בצבא בעיר ויאזמה.
(-) מנהל אגף שוטרים נפרד.

המושל הכללי של ורשה

22.10.1911

סודי

אל: המושל של פטרקוב

החלטה: (1) לאסור על איצק דוד עיזראילביץ', על רבקה רובל, על נוחים ירצקי ומושק ירצקי להתגורר בעיר ורשה ובמחוזות הבאים: ורשה, פטרקוב, לובלין וסדלצק, במשך כל התקופה בה יהיו חבלי ארץ אלה נתונים במצב של אבטחה מוגברת.

(2) לשים את מושק שצ'ופק תחת פיקוחה הגלוי של המשטרה במקום מגוריו, על פי תקנות מ-30.04.1907

בשנת 1905 פרצה מהפכה ברוסיה. גורמיה היו: עוני, בורות, דיכוי העמים שהיו תחת שלטון הצאר במשך שנים רבות. גם למפלה של רוסיה במלחמתה נגד יפן היתה משמעות רבה. בארצות שנמצאו תחת כיבוש רוסי, כמו פולין, המהפכה עוררה תקוות רבות.

בציבור היהודי פעלו באותה התקופה מפלגות פוליטיות רבות, וביניהן "בונד" מפלגה סוציאל-דמוקרטית, שנוסדה בשנת 1897. שמה המלא בתרגום לעברית היה: ארגון יהודי כללי של פועלים ברוסיה, ליטא ופולין. חברי המפלגה היו מאורגנים בקבוצות מחתרת קטנות. מלבד עבודה של השכלה ותעמולה בקרב פועלים ובעלי מלאכה יהודים, הם התאמנו בשימוש בנשק – במקרה של פוגרום, וגם כדי לפעול בנשק נגד שלטון הצאר יחד עם ארגוני השחרור הפולניים. רבקה רובל והרש פריימן – שניהם בני שמונה עשרה – היו חברי קבוצה שהתאמנה בירי במחצבות סיד במבואות צ'נסטוחובה.

פעם, ברגע פנוי מעיסוקים אחרים, אחד החברים התחיל לשחק בנשק, וכיוון אותו אל הרש כדי להפחידו. רבקה, שתמיד היתה בעלת חוש של אחריות וחובה, ניסתה לקחת ממנו את הנשק. תוך כדי המאבק האקדח פלט ירייה ופגע בריאתה השמאלית. כעבור שלושה ימים היא התעוררה בחדר לא מוכר בעליית גג. לידה ישב צעיר משופם – הרטיב את שפתיה במים והודה על הצלת חייו.

במשך 3 חודשים הרש טיפל ברבקה, בתנאים של מחתרת חמורה, עד שהבריאה. וכך התחילה אהבתם, שנמשכה במשך כל חייהם, עד הסוף בינואר 1943. אהבה, שהקרינה על חיינו ועל כל הסביבה. אהבה, שהכריחה את אבי להתגנב אל מקום מעצרה של אימי, שנתפסה במצוד, כדי לברוח איתה או להיות איתה עד הסוף, אפילו במחיר חייו; אהבה שלא הרשתה לאימי לחיות אחרי מות אבי.

הורי נישאו עם פרוץ המלחמה, בשנת 1914. בינואר 1918 נולד אחי, שמולק, ואני – 7 שנים אחריו. בגיל 5 שלחו אותי לגן ילדים "קינדר היים", ברחוב קרוטקה 23. קינדר היים, כלומר בית הילד, היה שייך לרשת מוסדות חינוך והשכלה, שנוהלו על ידי ה"בונד" והיו מיועדים לשכבות היותר עניות של החברה היהודית. היתה קיימת אלטרנטיבה של גן ילדים יהודי פרטי, אקסקלוסיבי, אבל הוריי היו אויבי הסנוביזם וסברו, שילד צריך להתחיל את חינוכו יחד עם בני גילו העניים, אפילו אם המשפחה נמצאת במצב כלכלי טוב. מכאן באו גם ביקוריי המאוחרים יותר, יחד עם אבי, בבתי יתומים פולניים ובבתי ספר יהודיים דתיים. אבא תיקן שם גגות וכיסה אותם בגיליונות טיט.

בבית הילד, מלבד עיסוקים רגילים של כל גן (אותם איני זוכרת בכלל) היה נוהג של ארוחת בוקר שנייה משותפת, אותו אני זוכרת מצוין. ישבנו ליד שולחנות עגולים, בקבוצות של שמונה, עשרה ילדים, וכל אחד קיבל פרוסת לחם מרוחה בחמאה או בריבה וגם – אימת ילדותי – ספל קקאו מבושל במים, מולבן בחלב. בבית לפני השנה אימי היתה מכריחה אותי לשתות "חצי כוס" חלב חם. רק כאשר התחלתי ללמוד שברים, הבנתי שרימו אותי במשך שנים, כי מה שהוכרחתי לשתות כ"חצי כוס", היו למעשה שלושה רבעים של כוס.

קקאו מבושל במים, בספל אמאיל, לפעמים פגום, שתיתי בליית ברירה, אבל אפילו בשנות הרעב במחנות לא התגעגעתי לטעמו.

בבית הילד היה גם נוהג, שכל ילד יכול להביא ארוחת בוקר מהבית, אבל רשאי לאכול אותה רק אחרי אכילת הארוחה המשותפת יחד עם הילדים האחרים, וזאת בשולחן נפרד. מהלך סופר דמוקרטי! בצורה הזאת כיבדו גם את הכלל של קיום משותף של כל המעמדות, וגם את דאגתה של האם היהודייה, פן הילד ימות מרעב, אם לא יאכל את הלחמנייה שלו עם חמאה, גבינה או נקניק. רק פעם אחת ישבתי ליד השולחן הזה, יחד עם בת דודתי, שבאה ליום אחד לגן הילדים הסוציאליסטי.

הצעד הבא במעגל ההשכלה, היה המעבר כמעט אוטומטי לכיתה א' בבית הספר היהודי על שם פרץ, שנמצא באותו הרחוב, במספר 19. בשנה האחת שביליתי שם הכרתי את האלף-בית היהודי, מה שעזר לי בלימוד עברית בישראל, כעבור 25 שנים. כבר בגיל חמש ידעתי לקרוא בפולנית, בעזרת משחק ילדים, שלימד אותי אחי. כעבור שנה עברתי בקלות מבחן לכיתה ב' בבית הספר הכללי ברחוב וילסון.

אני זוכרת ביקורים תכופים של חברי בונד (בדרגות שונות), שהשתדלו לשכנע את הוריי שהם נוהגם בניגוד לתקנון המפלגה, בניגוד לכלל של אוטונומיה תרבותית ליהודים. לא הקשבתי לנימוקיהם של הוריי, אבל הייתי גאה, שהם עמדו על שלהם והחניף לי, שכל כך הרבה אנשים מחזרים אחריי.

בכיתה ג' גילו את כישרונות הדקלום שלי ומאז לקחתי חלק בכל ההצגות של בית הספר. בגימנסיה לסיום השנה דקלמתי את נורביד (משורר פולני, 1821-1883), עוד לפני שהכרנו אותו בשיעורי ספרות בבית הספר. כעבור שנה הצגנו את אנטיגונה. נבחרתי לתפקיד של איסמנה, יחד עם זושה אופטובסקה.

בכיתה ו' של בית הספר היסודי נפלו החלטות חשובות לגבי עתיד התלמידים. היה צורך להחליט, האם הילד יסיים את בית הספר היסודי על ידי מעבר לכיתה ז' ויקבל תעודה של סיום בית הספר, או יעבור לגימנסיה, כדי להמשיך בלימודים. לא היתה זו החלטה קלה עבור משפחות רבות. דמי לימוד גבוהים, עזרי לימוד יקרים, ולא פעם – במשפחות מרובות ילדים – צורך בעזרה כספית מצד הילדים, ומעל לכל האנטישמיות העולה במוסדות ההשכלה – כל אלה הטילו ספק בצורך בהמשך הלימודים.

במשפחתנו לא היו ספקות רבים. אחי סיים לפניי את הגימנסיה של דר' אקסר. גורלי העתיד היה תלוי בחוות

דעת המחנכת, גברת לושה איזיקיביץ' הנחמדה מאד. ההורים חזרו מהפגישה מרוצים. גברת איזיקיביץ' לא דיברה בסופרלטיבים על השיטתיות שלי, על הסדר ועל חריצותי בלימודים, אבל קבעה, שיהיה חבל מאד להזניח את כשרונותי ואת האינטליגנציה שלי. וכך נפל הפור: נרשמתי, עברתי את הבחינה ונתקבלתי לכיתה א' של הגימנסיה הפרטית של דר' פיליפ אקסר, שנמצאה ברחוב פוך 24.

הייתי רוצה לכתוב יותר על האדם המיוחד הזה, לוחם לשעבר בלגיונות של פילסודסקי, לוחמים לשחרורה של פולין. הוא נפצע בשנת 1920 והתנועע בעזרת רגל תותבת. הוא ניהל את בית הספר, והפיץ עקרונות של הומניזם ואוניברסאליות. הוא הזהיר אותנו בפני הסכנה הגדולה, המגיעה מהמזרח. במקהלה, אותה ניהל בעצמו, שרנו יצירות של בטהובן ואת המרסלייזה.

לרוע המזל דווקא בגימנסיה שלנו השלטונות גילו תא קומוניסטי, שכלל את כל הכיתה הגבוהה, לפני בגרות. התא מנה בסך הכל 8 איש, כי הכיתות הגבוהות בגימנסיות פרטיות היו בדרך כלל קטנות. התלמידים הושעו, אבל הם התכוננו בבית לבחינות בגרות. הם נגשו לבחינות במועד ועברו אותן בהצלחה. כעבור זמן מה התקיים טקס, ובו נאומים, הענקת פרסים וכד'. למחרת התחילו מאסרים, ואחר כך משפטים, התלמידים נשפטו לתקופות מאסר של 5 – 7 שנים, למרות שהיו עדיין קטינים.

כל פעילות פוליטית בשטח הגימנסיה שלנו היתה אסורה לחלוטין. מהופעות המנהל הכרנו את גישתו לכולשביזם. עבורנו, הכיתות הצעירות, היה זה זעזוע. הרגשנו שמשוהו מאיים מתגנב אל חיינו המסודרים במידת מה. דר' אקסר אסף את כל תלמידי בית הספר לאחת הכיתות הגדולות ודיבר ארוכות על הומניזם וליברליזם, על שלטון הדמוקרטיה באנגליה, ואז אמר את דברי הנבואה על הסכנה המאיימת עלינו מהמזרח ועוד משפט אחד: "אתם תראו, ילדיי, שעד שנת 1940 לא יישאר זכר מן הדמוקרטיה הגדולה, המכונה הרפובליקה הצרפתית". זאת היתה שנת 1938.

דר' פיליפ אקסר נספה יחד עם אשתו, גברת קלרה, כפי שביקשה להיקרא. ירו בהם למוות יחד עם האינטליגנציה של צ'כוסלובקיה בשנת 1941.

* * *

את כל חופשות הקיץ בילינו ב-חז'ונסטוב, כפר קטן ומקסים בין יערות אורן נרחבים, במרחק של 45 ק"מ מצ'כוסלובקיה. כך גם היה באותו הקיץ האחרון לפני המלחמה. הוריי הכירו את הכפר הזה 27 שנה מוקדם יותר, כאשר – עדיין רק מאורסים – ביקרו אצל משפחת אבי בקוניצפול, המרוחקת משם ב-2 ק"מ. הקיץ של שנת 1939 היה חם ויפהפה. כל הקייטנים עזבו כבר בסוף אוגוסט, ואני עם אימי היינו אמורות להישאר עוד בשבת, 2 בספטמבר, כדי שאבא יוכל לבלות עוד סוף שבוע אחד נוסף בכפר. תכננו לחזור יחד איתו לתחילת שנת הלימודים שלי, 3 בספטמבר. בעוד אימי לאט לאט מתכוננת לנסיעה, אני התהלכתי עוד במקומות האהובים, נפרדת מהם, כמו כל שנה, עד לחופשה הבאה.

בבוקר הלכנו עם אמא לגן של אדון קמפה, כדי להזמין פירות להכנת שימורים לחורף. אחר כך טיילתי בשטחי אברש הנרחבים, שהשתרעו בין קירות לבנים של גזעי התרזה, ומאחוריהם השתרעו יערות צפופים ושחורים, מכוסים כעת, בסוף אוגוסט, בשטיח סגול צפוף של פריחת האברש. מעליה בלטו כובעים עצומים של פטריות "קוזק", שאספתי בשקדנות לייבוש. רבצתי לחופי הבריכות בעשב גבוה, נושמת את הריח המשכר של נענע טרייה.

בערבים ישבנו עם אמא לפני הבית, גירשנו יתושים ועטלפים, נושמות בהנאה את ריח המנתור הפורח. כאילו הרגשתי, שזו החופשה המאושרת האחרונה של חיי.

היה לנו מכשיר רדיו על סוללות. יחד עם בעלי הבית הקשבנו לאיומים וסיסמאות של היטלר, ואת הקריאה שלנו: "חזקים, מלוכדים, מוכנים" וגם "לא נמסור אפילו כפתור אחד". באחד הימים הללו החלטתי להיות אחות, במקרה של מלחמה. אמא לא ביטלה את הרעיון והלכנו לקונייצפול, כדי להירשם לקורס. שם נאמר לנו, שאין להם הנחיות מן המחוז.

חוזה אי-התקפה שנחתם באותו הזמן בין רוסיה וגרמניה, שני האויבים ההיסטוריים של פולין, הגביר את הדאגה.

ביום רביעי, 30 באוגוסט, פתאום הופיעה מן היער, מצד הדרך, דודה אווה עם שני ילדים ומטען קטן, אחרי שהיתה בעיר רק מספר ימים. בעלה ואבי – אחיו – החליטו, שעלינו להישאר בכפר, עד שהמצב יתבהר. הדירה של דודה אווה כבר הוחזרה לבעלי הבית, לכן גרנו יחד. דודה סיפרה, שבעיר שוררת אווירת התרגשות. הוכרו גיוס, מן הרמקולים שהותקנו ברחובות זורמים שירים המהללים את המרשל שמיגלי-רידו, הרמטכ"ל של צבא פולין, הבניינים מכוסים בסיסמאות פטריוטיות, המכריזות בין היתר, שהיטלר חייב לוותר על דרישותיו הטריטוריאליות, ופולין צריכה לקבל מושבות מעבר לים.

היהודים, שראו שורות של פליטים מגרמניה אחרי "ליל הבדולח" לא היו מאד אופטימיים.

למחרת, ביום חמישי, הלכנו עם אמא ועם דודה, שזכרו את מלחמת העולם הראשונה, לחנותו של מר לאסוטה, כדי להצטייד – למקרה של מלחמה – בסוכר, קמח, שמן, מלח, גפרורים ונרות. היה זה יום השוק השבועי. מן הכפרים בסביבה באו לקונייצפול נשים מכפרי הסביבה, עמוסות בחמאה, גבינה, תרנגולות, שמנת וביצים. כדי למכור את כל אלה בעיירה, הלכו יחפות, חמישה קילומטר בכל כיוון.

יום ו' 1 בספטמבר, היה יום שקט. תושבי חז'ונסטוב קמו עם שחר לעבודות היום. בזמן החופשה, מנותקים מהעולם, לא התרחקנו מהבית – הרי היה לנו מכשיר רדיו על סוללות ומצבר. אבל כבר שבוע הסוללות היו בסוף פעולתן. אבא לקח את המצבר איתו, כי הרי ממילא היה עלינו לחזור העירה.

בסביבות הצהריים שמענו קולות עמומים של יריות רחוקות. אמרו שאלה תרגילים של הצבא הפולני. לפנות ערב התחילו להגיע ידיעות, שהמלחמה כבר התחילה, אבל מי ידע את האמת? לא ידענו, שהמלחמה נמשכת כבר יותר מעשר שעות, שכל מקום בו עמד חייל גרמני, היה כבר מקום כבוש, שממשלת פולין ברחה לרומניה, בהשאירה את הקצינים ואת החיילים לגורלם, ואת תושבי פולין – לחסדי הוורמאכט הגרמני. היו כבר פצועים, הרוגים, שבויים, ערים מופצצות, ואנחנו חיינו עדיין ביום אתמול, יום שלפני פרוץ המלחמה. בשבת, בבוקר השכם, העיר אותנו רעש מוזר. עדיין שלטה אפרוריות. הערפל השתרע נמוך על האדמה.

הצצנו דרך החלון, כדי לראות מה קרה. מן הערפל צצו עדרים של סוסים גזעיים, מובלים על ידי סייסים. הסוסים הלכו ישר, כמו בתהלוכה. אחרי הסוסים הלכו מאות של פרות. באותו הרגע הבנו, שיש כבר מלחמה. בעלי האחוזת הובילו את הרכוש הנייד, כמה שאפשר רחוק מן החזית. כעבור זמן מה האיכרים התחילו לברוח. בעגלות, ברגל, עם פרות, תרנגולות, ילדים, וצרורות עם כל הרכוש. הם לא ברחו רחוק. הסתתרו בינתיים ביערות הסביבה, ולפנות ערב הגרמנים כבר היו בכפר ולא היה לאן לברוח.

ביום ראשון, בערך ב-6 בבוקר, יצאה מהיער קבוצה קטנה של אנשים עם צרורות על הגב. זו היתה משפחתנו: אבא, אחי שמולק עם נערתו הנקה, גיסי בבווא העת, אחותה הצעירה רוז'ה, הדוד שלי איזידור, בעלה של דודה אווה ומשפחת ריכטר: גברת פליציה ושני ילדיה: הניק והנקה.

במשך שנים רבות הוריי היו מיודדים עם במשפחת ריכטר, המיודדת איתנו. דוד ריכטר, סופר, אבל גם חבר

במפלגה הקומוניסטית של פולין, KPP, הסתתר מחוץ לצ'נסטוחובה במשך רוב שנות קיומה של פולין העצמאית. הוא לא נסע למוסקווה אחרי פיזור מפלגת KKP, אבל עם פרוץ המלחמה ברח לרוסיה. כפי שנודע לנו מפרסומים אחרי המלחמה, הוא נאסר בביאליסטוק, נשפט, נידון לעונש מוות (על ידי מי?) ונתלה ברגליו.

גברת פליציה קיימה את המשפחה בעבודתה במניקור. הם גרו בדירה בת חדר אחד בבית שבו גם אנחנו גרנו. החלון שלהם בקומת הקרקע פנה לרחוב והיה לעיתים מטרה להתקפות אנטישמיות. בשנת 1936, בזמן פוגרום שנמשך 10 ימים, משפחת ריכטר גרה אצלנו. אני זוכרת את הדירה הקטנה שלהם, תמיד נקייה ומוכנה לקבלת הלקוחות, מלאה בחפצי נוי זעירים. במיוחד אני זוכרת שתי תמונות מקוריות של סטריינסקה (ציירת פולנייה ידועה, 1891 – 1976), מבטי תמיד נמשך אליהן.

בחורף 1939 משפחת ריכטר קיבלה ידיעה מדוד, שהוא נמצא בשטחי פולין הכבושים על ידי ברית המועצות והוא מבקש שבנו יבוא אליו. הניק בא עם אימו כדי להיפרד. הכול איחלו לו הצלחה, ובמיוחד "שתהיה קומיסר", אבל אבי, עבורו הבולשביזם היה התגשמות כל הרוע והשחיתות, איחל לו "שתהיה בן אדם". אני זוכרת עדיין את חיוכה של גברת פליציה, כולו סיפוק והסכמה.

הניק נסע, אבל חזר כעבור חודשים מספר, כאשר השתכנע, שלבנו של קומוניסט פולני אין סיכויים רבים לשרוד בברית המועצות. אחרי האקציה בשנת 1942 יצא מהגטו עם קבוצה של 6 בנים, כדי להתאחד עם אחת מקבוצות הפרטיזנים. אבל עוד באותו היום, כנראה בגלל הלשנה, הם נעצרו ונורו למוות.

אבל נשוב לקבוצה, שיצאה מהיער בבוקר יום א'. הם עזבו את צ'נסטוחובה ביום 1 בספטמבר, יחד עם אלפי תושבים אחרים, תחת הפצצה כבדה מאווירונים גרמניים. הם הלכו בלילות, ביום הסתתרו בתעלות בצידי הדרך או בסבך הצמחייה, משמשים מטרה לירי מהאווירונים הגרמניים שהנמיכו טוס.

הגרמנים כבר היו בחז'ונסטוב, אבל אנחנו כבר היינו ביחד. "יחד" – המילה הזאת קיימה אותנו במשך כל המלחמה. כדי להיות "ביחד" נשארתי בבונקר בזמן הגירוש ולא רציתי לעבור תמורת תשלום גבוה אל "מבל לאגר" – מחנה רהיטים – שבו היה מי שכבר שרד את האקציה. כדי להיות יחד, הלכתי מרצוני למשלוח, שבו נשלחו – כבר אחרי מות הורינו – אחי וגיסתי. כדי להיות יחד, אבי השתדל להתגנב לטרנספורט, כשתפסו את אמא. כאשר הטרנספורט שוחרר, אמר: "...להיות יחד איתה ולמות יחד, אם לא נצליח לברוח". כשהייתי עדיין ילדה קטנה, שמעתי תכופות את הוריי, כביכול בבדיחות דעת, אומרים שכל אחד מהם היה רוצה למות ראשון, או למות ביחד. ואלה היו מלים מהמכתב האחרון של אימי אלי: "...הייתי מוכרחה להיות נאמנה לאביך...".

ובכן היינו ביחד. קולות ירי תותחים התקרבו יותר, כעבור זמן מה הצטרפו אליהם קולות ירי רובים. שכבנו על הריצפה, על שמיכות ומזרונים, כדי לא להיות בקו הירי. בעלי הבית, משפחת סובאל, אם ושלוש בנות, הצטרפו אלינו, והאב עם הבן הגדול, סטפן, נשארו בעליית הגג. כעבור כמה שעות הכל השתתק. לא קרה כלום. פתאום על הדרך הופיעו מכוניות צבאיות, ובהן חיילים גרמניים עם רובים מכוונים אל הבתים. המציאות הכתה בנו: הגרמנים בפולין, נוצחנו במלחמה, כשזו רק התחילה. ישבנו שפופים, מדוכאים, איש לא אמר דבר. כל חיי עד כה התמוטטו. הגרמנים, האויב המושבע של פולין זה אלף שנה, הגיעו בסערה. הילדות המאושרת שלי, כל 14 שנות חיי, היו כבר בתקופה אחרת. הגרמנים בפולין. אני עומדת על סף חיים אחרים, חיים של מבוגר, נעלמים, נוראים. היחידות המזויינות הראשונות עברו צפונה, בכיוון הכפר מיכאלוב.

אחריהם יחידות אחרות. לפנות לילה הקימו מחנה ביער, בשכנותנו. הם אכלו, שתו, צחקו. ממרחק של כ-20 מטר שמענו שפה לא מובנת, שנואה. הגרמנים בפולין. כל הצרות הלאומיות שלנו, גטו של ספסלים (באוניברסיטאות נאלצו הסטודנטים היהודיים לשבת בספסלים מיוחדים, בצד שמאל של האולם; בתור מחאה הסטודנטים היהודיים וגם פולנים שהצטרפו אליהם, שמעו את ההרצאות בעמידה), משמרות וחרם הנויות יהודיות, הפוגרום של שנת 1936, התנפלויות פראיות של נוער לאומני, סיסמאות "אל תקנה אצל יהודי", פחד בפני הליכה לבתי קולנוע כמו "שביט" או "אטלנטיק" (את בתי הקולנוע האלה החשיבו האנדרקים כתחום שלהם, וישבו מאחורי היהודים, כדי בחושך להתוודע בסכין גילוח או לקצץ את צמות הבנות) – כל הבעיות האלה נעשו פתאום קטנות, מרוחקות, לא חשובות לנוכח העובדה שהגרמנים בפולין. במשך כמה שעות של שקט בעלי הבית האכילו וחלבו את הפרות, דאגו ליתר בעלי החיים. לחיים יש צרכים, ועל אחת כמה וכמה לבני אדם חיים. לבסוף התגלה הצורך לגשת לבית שימוש. בכפר זהו ביתן קטן מלוחות עץ פשוטים, ממוקם במרחק מה מהבית. ערב מאוחר, חושך מוחלט מסביב, וליד הבית ביער חיילים גרמניים, אוכלים, שותים, צוחקים. ברור שבתנאים האלה ההורים לא הרשו לי ללכת לבד. אבא בא איתי. הוא חיכה בחוץ, ואני ראיתי דרך הסדקים בלוחות, איך חייל מבוגר, כנראה בעל דרגה, פיכח לגמרי, ניגש אליו ומתחיל שיחה רגועה בגרמנית. כשיצאתי, הוא התרחק, אבל חיכה בצד עד שחזרנו הביתה.

עוד הבזק של תמונה מהלילה הקודם, שנחרטה במיוחד בזיכרוני: כבר אחרי שעבר גל האיכרים הבורחים, אבל לפני כניסת הגרמנים, מאוחר בלילה, בשביל ביער צעד איש צעיר. הוא היה לבדו. על הכתף היה לו זוג נעליים, קשורות בשרוכים. כך הלכו נשים מכפרי הסביבה ביום א' לכנסייה – כמה קילומטר בדרכי יער חוליות, ואת הנעליים נעלו ממש לפני הכניסה לכנסייה. על הכתף השנייה האיש הזה החזיק צרור קשור למקל, ובידו החופשית הוביל על חבל פרה – מקור החיים.

בחז'ונסטוב פרצה שריפה. לא ראינו איפה היא התחילה. בקצה הדרך, שם היו הבתים הישנים ביותר של הכפר, ראינו פתאום עננים עצומים של עשן שחור. זה היה רחוק מאיתנו, אבל האש התפשטה מהר בכיוון שלנו. בתי עץ צמודים, בדרך כלל עם גגות קש, אוגוסט יבש וחם, גרמו להתפשטות האש. כבר לא היו גרמנים בקרבת מקום, אבל אנחנו כל הזמן ישבנו בבית, יחד עם בעלי הבית, ובאימה הסתכלנו דרך החלון, איך האש מתעצמת ומתקרבת אלינו.

כל שנה בילינו את חופשת הקיץ בחז'ונסטוב. הכרנו את כל בעלי הבית וכולם הכירו אותנו. כשהייתי ילדה נהגתי ללכת עם ילדי האיכר, שאצלו גרנו, לרעות את הפרות אחרי הצהריים. הסתכלתי בפליאה איך הילדים ליטפו את הבטן, שותים קפה עולש מולבן בחלב, ואומרים: "זה טוב, מתוק, כי זה עם סכרין". יחד איתם הייתי גונבת תפוחי אדמה למדורה ואספתי צמחי "זנב סוס" כדי לשחד אווזים, שתמיד הרגישו שאני זרה וצבטו בשוקיים חשופים. הם לימדו אותי איך לאסוף אוכמניות שלא יאבדו את הטריות ולא יימעכו, איך להכיר ולאסוף פטריות.

הזיכרונות הראשונים שלי מחז'ונסטוב הם מגיל 4, כשראיתי תרנגולת דוגרת על ביציה ואמרתי בפחד: "התרנגולת מסתכלת עלי". אני זוכרת גם מאותה התקופה, איך סבא פריימן נהג לקחת אותי ואת בן דודי לדוג דגים. אני זוכרת אותו, גבר גבוה, בעל קומה, כמו כל בני פריימן, מכנסיים מקופלים, אבל לבוש בבגד המסורתי של יהודי פולין, ביד אחת חכה, בשנייה הוליד את רומק, מבוגר ממני בשנה, שהחזיק דלי לדגים. אני נגררתי אחריהם. תמיד משהו היה עוצר אותי בדרך, תמיד מצאתי משהו שהיה צריך להרים ולהסתכל מקרוב. ההרגל הזה נשאר לי עד הקיץ האחרון לפני המלחמה, כשהלכנו לטיולים ארוכים ורחוקים ליערות

הסביבה. תמיד משהו היה עוצר אותי, וכשכולם התרחקו כהוגן, צעקתי: "חכו לי!" ומהר רצתי אל האחרים. כשהייתי עדיין קטנה, הייתי משבשת את המלים בנוסח ילדי הכפר, והוריי חייכו, אבל מעולם לא תיקנו אותי.

מעולם לא פחדתי מאיש ומשום דבר בחזו'ונסטוב – לא מיערות לאין סוף, שבהם שוטטתי שעות, ולא מטילים בשבילים צרים בין שדות תבואה. פעם, הייתי אז אולי בת 6 וכל הקיץ הלכתי יחפה ובמכנסונים קצרים, שני נערים התנפלו עלי פתאום, הצליפו בסרפדים וברחו. לא בכיתי, רצתי לאמא שחבשה אותי בחלב חמוץ, ואני דמיינתי, איך אתקם כשיפלו פעם בידיי. בינתיים לבשתי גופייה. ועוד "חגיגה" אחת, מוזרה עבור ילד עירוני ממשפחה של פועלים: יחד עם ילדי הכפר עזרתי בקציר. הילדים אספו את התבואה שנקצרה במגל. קשרנו אותה באלומות והעמדנו בערמות. רק דבר אחד לא יכולתי ללמוד: ללכת יחפה על שלף. בחודשי החורף הבטחתי לעצמי, שכשאגדל, אסע פעם בחורף לחזו'ונסטוב, כדי לראות כפר מכוסה שלג. אבל התוכניות האלה, כמו רבות אחרות, הושמדו על ידי הגרמנים. הם הרגו 6 מיליון בני עמי.

בינתיים ישבנו צפופים בחדר צר ובאימה הסתכלנו על זוהר השריפה המתפשטת. באורה ראינו את בעלת הבית שלנו, גברת סובאל, והקשבנו לקינתה ולתפילתה הקולנית. הכפר בער במשך שעות רבות. ברגע מסוים, בצומת דרכים, שם בין בתיהם של קורפיוס וויצ'יק היה שטח פנוי קטן, האש עצרה לזמן מה, כאילו אזל לה הטרף. אנשים שנשארו בכפר ברחו בפני האש המתפשטת, לוקחים עמם כל מה שניתן. פרות שלא נחלבו געו, תרנגולות התפזרו ביער.

הסתכלתי איך בוערות ארבע עשרה שנים של חופשות קיץ שלי הנפלאות. עוד שעות רבות זהרו בלילה אודים של מאה ועשרים בתים, אבל האש כבר כבתה. אחר כך עוד חלף בכפר גל חיילים גרמניים מזוינים; בעלי הבית שלנו, משפחת סובאל, חזרו אל עבודת יומם, אוספים תחת קורת הגג שלהם גם את משפחת נובאק.

הכרנו את משפחת נובאק כשכירי יום, שהתגוררו בפינות שונות אצל איכרים שונים, שאצלם עבדו באותה העונה. זמן קצר לפני המלחמה הצליחו לבנות בית לעצמם, היתה להם פרה ועופות, ודאי לא פיסת קרקע, כי גם אז עבדו אצל איכרים עשירים יותר ובאחווה. אשתו של נובאק, שהשתכנה אצל בעלי הבית שלנו, קוננה: "נשרף לנו הבית, הגרמנים לקחו את הפרה, הנקה שלי נשרפה..." (הנקה היתה אחת התאומות, שנולדו למשפחת נובאק שלוש שנים לפני המלחמה).

בערך ב-10 בספטמבר החלטנו לחזור הביתה. אבא והדוד הלכו לכפר סמוך ושכרו איכר עם סוס ועגלה. העמסנו את המטלטלים שלנו ועם שחר יצאנו לדרך ברגל, 45 קילומטר, לצ'ונסטובובה. בכל הכפר הזדקרו ארובות הבתים השרופים. לכל ארובה היה שם של איכר שהכרנו. באוויר נישא ריח כבד של שריפה. השתדלנו לא להביט על פגרי הסוסים והפרות בצידי הדרך, נפוחים, מתפוררים. שעת העוצר התחילה ב-18.00 ואת הקטע האחרון, כמה מאות מטר, מן הקתדראלה ברחוב נרוטוביץ', דרך שדרות NMP, ועד הבית בשדרות וולנושיץ' 19, עברנו בריצה. בעל העגלה לן אצלנו והסוס, קשור בחצר ליד עגלת האשפה, צהל עצובות כל הלילה.

העיר נראתה שונה לחלוטין. תמיד תוססת ומלאה בהולכי רגל, עכשיו היתה ריקה. איש לא יצא מהבית בלי צורך מיוחד. חנויות ובתי ספר היו סגורים. עם בוא החושך היה עלינו לסגור את החלונות ולכסות את השמשות בנייר שחור. בכל העיר היה מחסור במצרכי יסוד.

לחם ניתן לקנות רק במאפייה אחת ויחידה בכל סביבתנו, ברחוב סובייסקי. היינו קמים בשעה 4.30 בבוקר וחיכינו עד חמש, כאשר השוער היה פותח את השער. הנוער מכל גוש הבתים קיבל על עצמו את החובה הזאת. המבוגרים עוררו יותר מדי את תשומת הלב של הגרמנים ושל החוליגנים. במרכז העיר צ'נסטוחובה התגוררה אוכלוסיה מעורבת, פולנים ויהודים, והאנטישמיות המקומיים זיהו יהודים טוב מהגרמנים, למרות שלא נבדלו מהפולנים בלבוש או בהתנהגות. עם פתיחת השער החלה ריצה מטורפת אל המאפייה. מכל הבתים הצעירים פרצו בריצה. כל אחד השתדל לרוץ בכל המהירות. מי שגר קרוב למאפייה, כבר עמד בתור. בשעה 8.00 התחילה מכירת הלחם. אם המלאי היה מספיק, ואם לא זרקו אותנו מהתור, כי זיהו אותנו כיהודים, בסביבות שעה עשר היינו חוזרים מאושרים וגאים, כל אחד עם כיכר לחם בשקית.

עם הזמן הגרמנים התחילו להנפיק כרטיסי מזון, אבל המנות היו זעירות. המלחמה פרצה מיד אחרי הקציר והושמד רוב המלאי וגם מה שעדיין לא נאסף. וכך אפילו מי שהיה לו כסף, לא היה לו מה לקנות. בחודשי המלחמה הראשונים המזון שלנו היה: הלחם לפי כרטיסי המזון עם מרגרינה או ריבת סלק ותחליף תה בלי סוכר. בשר ניתן לקנות רק אצל האיכרים, בכפרי הסביבה. בעיר כל המלאי אזל.

אחרי התייעצויות רבות, משאלים והשגת מידע, אימי החליטה שיחד עם בת דודתה תיסע לכפר, לקנות קצת אוכל לחורף. רק לנשים היה סיכוי להערים על ערנות הגרמנים במבצעים כאלה. המסע היה צריך להימשך כמה ימים, בגלל שעת עוצר. הוא התנהל בעגלות מזדמנות, לינה אצל יהודים לא מוכרים, שגרו עדיין בעיירות הסביבה וברצון קיבלו אורחים. אמא ובת דודתה חזרו עם מלאי מזון. כשנתקלו במשמרות הגרמנים, האיכר היה מצהיר כי הוא מוביל לבית חולים שתי נשים חולות טיפוס. זו היתה מחלה, שממנה הגרמנים פחדו פחד אימים, לכן לא בדקו את המטען ואת הנוסעים.

התחיל משטר חמור של הישרדות, אבל בלי רעב. שלוש ארוחות בסיסיות כל יום, מזינות ומשביעות. ויתרנו על "ארוחת בוקר שנייה" ועל ארוחת ארבע. ירקות טריים ופירות, שקודם אכלנו תכופות, הוחלפו בגזר, סלק, כרוב ולפת. כל אלה ניתן היה להשיג בשוק שחור. את עוגת השבת אפינו מגזר או תפוחי אדמה עם אבקת ביצים, מומתקים בסכרין.

לאט לאט החיים התחילו להיכנס למסלול הרגיל של הכיבוש. שעת העוצר היתה מחייבת במשך כל תקופת המלחמה. נפתחו בתי ספר, אבל לא ליהודים. בתי הקולנוע התחילו להקרין סרטים, כמובן רק גרמניים, אבל ליהודים הכניסה היתה אסורה. הגרמנים הורו למסור לשלטונות את כל מקלטי הרדיו. על החזקת רדיו איים עונש מוות. לנו היו שניים בבית. אחד מהם אבא מסר לשלטונות, ואת השני, בלי ארגז עץ, הסתיר בעליית הגג ובלילה הקשיב לחדשות מחוץ לארץ.

בדצמבר 1939 ניתנה הוראה לשאת סרט עם מגן דוד. הסרט חייב להיות לבן, ברוחב של 10 ס"מ, ומגן דוד – כחול. חייבים לענוד אותו על זרוע שמאל. על אי-עמידת הסרט איים עונש מוות.

בתחילת 1941 הגרמנים פרסמו הוראה נוספת – על הקמת גטו ליהודים. היה עלינו לעבור אליו עד סוף אפריל של אותה השנה. גבולות הגטו הוגדרו בדייקנות. משפחת חוז'בסקי, הורי גיטתי, התגוררו ברחוב סטארי רינק 24, בתחום הגטו. בניין שלהם התרוקן מחסן עורות, שהיה שייך לפולני. פולנים היו חייבים לעזוב את שטח הגטו. המקום, בקומת הקרקע, בחצר, היה רחב ידיים וניתן היה לסדר אותו, אבל הוא כבר לא הספיק עבור המשפחה שלנו. אמנם אחי וגיטתי גרו לחוד, אבל בדצמבר 1939 דודי נפטר והורי הרגישו התחייבות לדאוג לדודה אווה ושני ילדיה, אדוזה בת 13 ו-וובק בן 6. גרנו באותו הבניין, קומה אחת מעליהם, ואי אפשר היה להעלות על הדעת, שנפקיר אותם לחיות לבד בגטו.

בשטח שיועד לגטו התגוררו תמיד יהודים עניים, לכן ליהודים שהיו חייבים עכשיו לעבור לשם, לא נשארו דירות רבות. אבל המצב הכספי היה קשה מאד ואלה שלא יכלו להסתדר בדרך אחרת, היו משכירים חדר אחד מן השניים שהיו ברשותם. בדרך זו עמד לרשותנו חדר נוסף. הוא היה אמנם באותו הבניין, אבל לא היה לו חיבור ישיר למקום ששימש קודם מחסן. החדר הזה, קטן מאד, שימש כחדר שינה של הוריי ושל דודה אווה עם וובק. במגזין לשעבר ישנתי עם אדוזה. מלבד זאת הוא שימש מטבח, חדר אוכל, חדר רחצה ו"סלון", כי בו המשפחה בילתה בערבים אחרי שעת העוצר.

בבניין היה חיבור לחשמל רק בדירות שבחזית. ב"חדר המשפחה" השתמשנו במנורת קרביד, לאורה יכולנו לקרוא ולראות זה את זה, בחדר הקטן השתמשו במנורת נפט. בית השימוש הכללי היה בחצר, אבל אנחנו, הילדים, השתמשנו בבית השימוש של משפחת חזו'בסקי.

לפני המעבר לגטו אבא הסתיר את כל חפצי הערך בעליית הגג. תמונות, שהיו מבוטחות בסכום גבוה, נמסרו למשמרת למר זייפרט – פולני ממוצא גרמני (ואולי רק בעל שם משפחה גרמני). לקחנו לגטו פורטרט של אמא בגובה שני מטר, שניתן כמתנה מהצייר, פאבל וילנברג, כאות הוקרה על פעולתה נגד שלטון הצאר, וגם פורטרט של אליל הוריי, לב טולסטוי. שתי התמונות, מגולגלות ובלוי מסגרת, הועברו לעליית הגג. אחרי המלחמה מר זייפרט (שדרות וולנושיץ' 9 או 11) החזיר לי ולאחי שתי תמונות של אותו הצייר, במסגרות מקוריות. הוא הראה לנו קבלה, אותה דרש מהגרמנים על יתר דברי האמנות המותרים, כדי שנוכל להגיש תביעה. בכלל לא חשבנו על כך. שמחנו, שלכל אחד מאיתנו יש לפחות מזכרת אחת מהבית.

קיץ הוא תקופת עבודה של אבי. בלי קשר למלחמה, בעלי בית היו חייבים לתקן את הגגות הדולפים. לפני המלחמה לא בכל דירה היתה מקלחת, ואבי יצר בבית המלאכה שלו אמבטיות גדולות וגם קטנות לתינוקות. האמבטיות היו מחוממות בעזרת תנור פחם מיוחד, מחובר אל מוצא הארובה במטבח. אבא היה יוצא מהגטו לעבודה ברובע הפולני, במעברים צדדיים. בבגדי עבודה, עם תיבת מכשירים על השכם, גיליון טיט תחת בית השחי וכובע פועלים שהסתיר את עיניו, הוא לא עורר תשומת לב של גרמנים או של מלשינים.

כשלאבא היתה עבודה רבה יותר, עלה גם מספר האוכלים. ניהלנו משק בית משותף עם דודה אווה, שהיתה עצמאית מבחינה כספית, אבל בכל שבת מספר האוכלים היה עולה עד 16 או 20 איש. קרובי משפחה רחוקים יותר, במיוחד ילדים וזקנים, היו אורחים קבועים בארוחות הצהריים.

אל הגטו בצ'נסטוחובה הועברו גם תושבי העיירות הסמוכות. כמו בכל הגטאות, שרר שם עוני ותכופות גם רעב. מתן נדבות לא הועיל בהרבה. שוק שחור, חוסר עבודה, יוקר, שיתקו קיום נורמאלי של משפחות רבות, במיוחד של אלה שהגיעו ממקומות אחרים.

הוריי גיבשו לאט רעיון של פעולת צדקה. ארוחות צהריים בשבת – כמובן בלי תשלום. בשר נקנה אצל מר פודלו, בעל חנות בשר, לקוח ותיק וידיד אבי. הבשר היה אמנם לא כשר, אבל במחיר סביר. ביום חמישי, בדוד של הרתחת כביסה, התבשלו כרוב ותפוחי אדמה בקליפות, וביום שישי קלפה אותם כל המשפחה, כולל ילדים. בשבת בוקר הכול התחבר יחד.

הבשורה, שברחוב סטארי רינק 24 נותנים בלי תשלום ארוחה חמה, הופצה מהר בגטו והתברר שהניסיון הראשון של 50 ארוחות אינו מספיק. עד מהרה מספר ארוחות הצהריים עלה ל-150. הכל, אפילו אנחנו הצעירים, השתתפנו בהכנת הארוחה ובחלוקתה.

רושם רב עשתה עלי שיחת אבי עם ראש ישיבה, שבא להודות ולבקש כמה מנות לתלמידים חולים, שלא יכלו לבוא בעצמם. אבא ענה בחיוב, ברור, אבל הוא מרגיש חובה להודיע לרב, שהארוחה מבושלת עם בשר

לא כשר. ועל כך שמענו תשובה: "...אם לעליון נעימה העובדה, שתלמידיי חייבים לבקש אצלך ארוחת שבת חמה, בוודאי גם נעים לו, שהארוחה הזאת אינה כשרה". הנהוג הזה של ארוחות שבת התקיים עד יום כיפור שנת 1942.

בית המסתור ברח' סטארי רינק (השוק הישן) 24
24Stary Rynek .The hideout at ul

23 ימים ...

במוצאי יום כיפור, ב-22 בספטמבר 1942, זמן קצר לפני שעת העוצר, אבא חזר מהעיר ואמר, שהגטו מוקף על ידי שוטרים גרמניים ואוקראינים.

ידענו, שזו בשורה של אקציה לגירוש. הלכנו לישון כמעט לבושים, כדי לא לבזוז זמן, כשהמשטרה היהודית תבוא להודיע לנו שיש להתייצב במקום הריכוז עם מטען יד. משפחתנו היתה מוכנה, כדי לא ללכת למקום הסלקציה. תכננו לרדת לבונקר, שהוכן על ידי אבי.

אל הבונקר היו צריכים לרדת אנשים מבוגרים יותר (בני 35 ומעלה), ילדים, וכל מי שאינו רוצה להתייצב לאקציה. הבונקר היה כמו מנהרה טבעית ארוכה, חצובה באבן. הוא הסתיים במרכז סטארי רינק. מקומות צדדיים קטנים שימשו את הדיירים כמחסנים לפחם, תפוחי אדמה וכד'. את הבונקר עצמו היוו שלושה חדרים אחרונים, הדומים למערות. מקומות אלה לא היו בשימוש הדיירים בתור מקומות אחסון, בגלל הרטיבות ששררה בהם. ניתן להסוות טוב את המחבוא הודות למקום קטן ונמוך, שאותו אבי מילא בלוחות עץ שונים,

חלקי רהיטים. הוא נמצא מאחורי דלת עץ, שנסגרה מבחוץ במנעול, כך שמבפנים לא היתה כל אפשרות לצאת.

בשביל עצמו אבא הכין מחבוא בעליית הגג. משם הוא יכול היה לצפות על הנעשה בחוץ וכמובן לשמור עלינו, הסגורים במרתף. באותו הערב, לפני שנרדמנו, הורדנו למחבוא צרורות עם כלי מיטה, בגדים ומזון לזמן מה. ישנו, וביד החזקה צרור קטנטן עם הפצים אישיים.

בלילה הקצר הזה היתה ממש מכה של פשפשים, שהתפשטו בדרך כלל בבניינים הישנים של הגטו הקטן ושנלחמנו בהם בחירוף נפש בעזרת מים רותחים ונפט. באותו הלילה הם עקצו בלי רחמים, כאילו ניבאו, שבקרוב לא יהיה להם מזון של דם אדם.

בערך ב-4 לפנות בוקר שמענו דפיקות קלות בדלת. קמנו מהר, אבל זו היתה בת דודתי, הנקה צ'נסטוחובסקה עם לוצק, בנה בן שנתיים ועם בעלה, אדם רוטאוב, שעבד לפני המלחמה בגנאשין. ברחוב טארגובה, שבו גרו, התחילה אקציה.

ירדנו לבונקר בלי נעלים, כדי לא לעורר תשומת לב הגרמנים על ידי קול צעדים. אבא העיר את משפחת חוז'בסקי, כדי שלא יופתעו בבוא המשטרה היהודית והגרמנים. וכך כולנו ירדנו למחבוא. אבא ושמוליק כיסו את הכניסה בלוחות עץ ובגרוטאות, וסגרו את הדלת במנעול. הם התמקמו בעליית הגג, משם יכלו לראות את הרחובות גארנצרסקה ו-ספאדק.

היינו 40 איש בגיל 2 עד 70, צפופים בין הצרורות בחושך מוחלט. כעבור שעותיים הילדים הקטנים התחילו לבכות ולא היתה דרך להרגיע אותם. הדלקנו שני נרות. זה הרגיע את הילדים, אבל רק לשעה קלה. לוצק נתקף היסטריה וכעבור זמן מה נרדם מעייפות. להבת הנרות דעכה, והבנו שאוזל מלאי האוויר. האווירה היתה על גבול פאניקה. הילדים בכו, עכשיו כבר בשקט. אנשים זקנים התפללו בקול רם, אחרים נאנחו. משפחתי הקרובה, דודה ובני דודים, היתה מזמן מוכנה לרדת למחבוא כשתתחיל האקציה, וידעה עכשיו לשמור על קור רוח. השתדלנו לא לנוע בלי צורך, לא לנשום עמוק, לא לשוחח, כדי לשמור על האוויר ועל הכוחות לזמן רב ככל האפשר.

אבא שיחרר אותנו בשעות הצהריים. הרחובות שבהם התרחשה האקציה התרוקנו. במוצא שלהם עמדו משמרות של גרמנים, אוקראינים וליטאים.

היה כבר ידוע, שהגרמנים מנהלים אקציה בכמה רחובות ואנחנו לא חייבים לרדת לבונקר, כל עוד סטארי רינק אינו בין הרחובות המיועדים לאקציה. האקציות התנהלו בהפסקות של ימים מספר, כדי שהגרמנים יוכלו לפתור את בעיית הרכבות, אבל הגטו היה מוקף כל הזמן. בתחום הרחובות הנותרים ניתן להסתובב. אבי ניצל את ההפסקה, כדי לשפר את הספקת האוויר. הכניס גם דליים עם מכסה, שישמשו כבתי שימוש. בפנית החדר האחרון היה ברז פעיל עם מים זורמים – חלק ממערכת הצינורות, שסיפקה מים לבניין. לידו היה מיכל עם ליזול, חומר חיטוי.

בזמן האקציה השנייה (כעבור כמה ימים) נשארנו בדירה. ידענו שעדיין לא הגיע התור שלנו. אחי שמולק (עבד אז ב"מבל לאגר" – מחנה רהיטים, שנחשב אז כמקום עבודה חשוב לגרמנים) בא עם ידיעה, שתמורת תשלום גבוה המשטרה היהודית מעבירה אנשים צעירים מרחובות שבהם עדיין לא התקיימה האקציה אל "מבל לאגר". שם גם ריכזו הגרמנים את אלה שנותרו אחרי האקציות. מכל המשפחה רק אני ובת דודתי אדוזה התאמנו לתנאים. היינו בנות 17-18.

ההחלטה היתה קשה מאד ולא ידענו מי בעצם צריך להחליט. מי שעבר את האקציה, עדיין לא היה בטוח

בגורלו, כי גם מ"מבל לאגר" המשיכו לשלוח טרנספורטים. אבל גם הבונקר לא נתן ערבות של מאה אחוז להישרדות. יכולים לגלות אותנו במקרה, כשמחפשים סחורות. יכולים לפוצץ את הגטו אחרי שיתרוקן. יכולים להישאר בלי אוויר או למות מרעב, אם לאבא יקרה משהו. ישבנו ביחד, אובדי עצות, לא מסוגלים להחליט. איש מאיתנו לא ידע במה לבחור. היה יום המישי. אחרי שתי אקציות ידענו, שלמחרת יבוא תורנו. אחי חיכה להחלטה שלנו, כדי להודיע למקשר, שיוציא מהגטו אותי ואת בת דודתי.

אבא אחז את ראשו בידיו ושקע במחשבות. אמא ודודה אווה היו משותקות מרוב ייאוש. הוריי, שדאגו לנו והיו לנו עוגן איתן, ולרבים אחרים הגישו תמיכה ועזרה, שבשנת 1905 היו פעילים ב"בונד", אירגון שביתות של פועלים יהודיים, הפיצו עלונים נגד הצאר – עכשיו לא ידעו באיזו דרך לבחור עבור בתם. לא יכולתי לראות אותם במצב כזה ואני בעצמי החלטתי עבורי ועבור אדזיה. אני נשארת – מה שיקרה לכולם, יקרה גם לי. כולנו הרגשנו הקלה. אנו נשארים ביחד ויהיה מה שיהיה.

מאז שבת כמעט לא ישנו. חיינו בצפייה למהלומות בדלת וצרחות: "ראוס!" בהמשך היום עסקנו במשהו, רק כדי להיות עסוקים ולהיות ביחד. בין האקציה הראשונה והשלישית, שהיתה אמורה להקיף את סטארי רינק, אנשים רבים מבין הארבעים שהיו איתנו ביום הראשון, החליטו להתייצב לאקציה ולסמוך על הגורל. הסיכויים אצל דגנהארט, מפקד הגטו, ובבונקר – היו שווים. רק לילדים ול"זקנים" בגיל 35 ומעלה לא היה אצלו כל סיכוי. אבל בבונקר היתה צפיפות נוראה ובכל רגע יכלו לגלות אותנו. בעיקרון הגרמנים לא נתנו כל סיכוי לאף אחד מאיתנו.

בין אלה, שלא רצו לרדת לבונקר, היתה בת דודתי הנקה. הוריי לא יכלו להשלים עם זה. הרי הם הביאו אותה מוורשה המורעבת, שכרו דירה ברחוב טארגובה, שילמו עבורה שכר דירה. הם אכלו אצלנו, ולוצק, בנם בן שנתיים, למעשה התחנך אצלנו. אמי שמרה עליו יום שלם, כי הכול בסביבתנו סברו, שהנקה בת 22 אינה בשלה עדיין לחנך באופן עצמאי את בנה בזמן המלחמה. אבי סבר, שבשבילה הוא תחליף האם שחיה בפריס, ושעל הנקה להישאר עם המשפחה. הנקה היתה בדעה, שלוצק לא יחזיק מעמד במקום סגור, שהוא קטן מדי כדי להבין שאסור לו לבכות, אפילו אם הוא מפחד, ושהוא יכול לגלות את כולנו. אבי ניסה לשכנע אותה, אמר: במקרה של סכנה תכסי אותו בכרית. והנקה ענתה: היא יודעת, אבא רוצה לשכנע אותה בכל מחיר, אבל היא אינה מוכנה למטרה הזאת להרוג את הילד שלה. וכך היא הלכה איתו ועם בעלה אל האקציה. היא הוכיחה את בגרותה.

בשעות אחר הצהריים התחילו הכנות של אלה, שהיו אמורים לרדת לבונקר ושל מי שהיה מוכרח לצאת לאקציה. הכנות אחרונות בבית, אליו איש מאיתנו אינו אמור לחזור. לוצק נרדם על מיטתי ואבי ישב לידו זמן רב. איש לא הפריע לו בפרידה הזאת. הוא סיפר לנו מאוחר יותר, שהוא בכה על בנה של הנקה כאילו היה בנו – בשמו ובשם אחותו הנעדרת.

היה עלינו לרדת לבונקר לפני שתופיע המשטרה היהודים עם הוראה להתייצב לאקציה בשעה מוגדרת. חששנו, שהיעדרות אנשים מסוימים בכיכר תעורר את חשד המשטרה והם יכולים לבוא ולחפש את המסתתרים. המשטרה היהודית נהגה כך, כדי להבטיח קיום לעצמם ולקרוביהם. בדירה נשארו רק מי שהיה אמור ללכת לאקציה. ממשפחתה של הנקה חוז'בסקה הלכו: אביה עמנואל, דודה רוז'ה ואחותה הצעירה רוז'יצ'קה. כולם נספו. אימה מטילדה נשארה איתנו בבונקר בגלל בעיה ברגל. גם גיסי הנקה נשארה.

התחילו הפרידות. ניגשתי לאבא אחרונה. התחבקנו ושנינו פרצנו בבכי. אבא אמר: "תהיי מאושרת" – במשך

רגע חשבתי שזו פרידה ונרעדתי, אבל הוא המשיך: "... שיש לך מקום להסתתר". אולי הוא חשב שפחדתי, אבל לא חששתי לעצמי. פחדתי בגללו, בגלל אמא וכל הסובבים. ירדתי לבונקר כאילו לא הייתי נוכחת. איני זוכרת שום דבר. העייפות והדיכאון הכריעו אותי. ידעתי רק שנעשו כל הפעולות הנחוצות: הכניסה הוסוותה בחלקי רהיטים והדלת נסגרה על מנעול.

**מרתף המסתור, היה מתחת לבנין והגיע עד אמצע הכביש שבחזית
reached the middle of the road in front ,The hideout was under the building**

התעוררתי בשבת בבוקר. מסביב שקט וחושך מוחלט. לא שמענו עוד צעדים מעל ראשינו. 24 שעות אחרי האקציה מת החלק שלנו של הגטו. כל אחד מאיתנו שותק, מנמנם או מעמיד פנים של מנמנם. הקול היחיד בחושך הוא קולו של סבא של גיסתי, המתפלל את תפילות השבת. הדלקנו נר אחד. הלהבה הקטנה עוררה בנו שביב תקווה. התחלנו לחלום בהקיץ, איך תיראה ההצלה. כך חלף יום. פעמיים ביום אוכל ומים. ושוב לילה. אנחנו יודעים שזהו לילה, כי מרגישים צורך לישון. אסור להדליק נר בלי צורך, כדי לראות מה השעה.

אנחנו ישנים טוב, לא מפריע שום קול ושום צליל. מדי פעם אנחנו שומעים מכונית עוברת מעל ראשינו וצעדים מדודים של הסיור. הגרמנים נכנסים אל הבתים שהתרוקנו ומחפשים את המתחבאים. אחר כך, במחבוא השני, ראינו איך סוחבים יהודים מזירות והורגים אותם במקום.

בערך בחצות העירו אותנו רשרוש ודשדוש. דרך הסדקים ראינו אור חלש, הזוחל על הקירות הרטובים ושמענו שמישהו מזיז חלקי רהיטים ולוחות. באור החלש ראיתי את עיני אימי, מסתכלות עלי בכאב. מראה פניה קרע את לבי. מצאו אותנו? זהו הסוף? פתאום מחשבה! גרמנים ואוקראינים לא היו פועלים בזהירות ובתשומת לב כאלה. ובכך זהו אבא.

נדחפתי דרך האנשים השוכבים ודרך הצרורות בכיוון הדלת וראיתי אותו דרך הסדקים. ביד אחת החזיק נר דולק, ובשנייה הזיז הצידה את חלקי הרהיטים החוסמים, נזהר לשים אותם מאחוריו ולהקים כמה שפחות רעש. כעבור רגע כבר היה איתנו, מכוסה אבק וחול מעליית הגג בה הסתתר. הוא ניסה לעודד אותנו. אמר,

שעלינו להיות מוכנים להישאר בבונקר לפחות שנים עשר יום. לבסוף גילה את חוש ההומור הרגיל שלו בשאלה, האם יש לנו תיאבון. הוא חזר אל המחבוא שלו בעליית הגג, שם הוא ישב או שכב יום שלם (למקום היה גובה של אדם יושב).

בלילות היה עובר דרך הגגות לדירות, שבהם היה חשמל ובישול אוכל לעצמו ולנו. לא בכל הדירות של סטארי רינק היה חשמל. הדירה שבה גרנו הוארה במנורת קרביד ובמנורת נפט. בישול על אש יכול היה לגלות אותו, לכן חיפש דירות, שבהן היתה כירה חשמלית. כל מעשה הבישול התקיים לאור הירח ואור שבא מהרחוב. לפי פקודת הגרמנים, המשטרה היהודית אמרה להולכים לאקציה, שלא יסגרו את הדירות. המשטרה היתה – להקל על השוד.

ימים ולילות חלפו בהקשבה. האם לא נשמע בעוד רגע מהלומות בקיר של המרתף הריק הסמוך? ואולי לא, אולי יהיו אלה צעקות שמחה ושחרור.

במשך היום הדלקנו נר אחד לשני המקומות. גירשנו את החושך, כדי לראות את פניהם של הקרובים לנו ואת אבני הקיר, עליהם טפטפה הרטיבות. ביום הרביעי של המאסר, יום ה', שמענו פתאום מעלינו צעדי חיילים. הם עוברים בשער הכניסה ושקט. כעבור דקות מספר שוב צעדים, עכשיו מרובים יותר, ופתאום יריות, ושוב שקט. חששנו לגרוע ביותר. אולי אבא לא היה די זהיר? אולי לא הספיק להסתתר?

כנראה התעלפתי, כי חזרתי להכרה במגע מגבת רטובה על החזה וטיפות מים על הפנים. אמא שפשפה את כפות ידיי המאובנות, חיבקה אותי ובכתה. התביישתי בחולשתי – התעלפות ברגעי מתח רב. במקום לעודד את אמא, אני נשברת וגוזלת מהזולת את שארית התקווה. הרי כל אחד מאיתנו מפחד מאותו הדבר... עד הלילה הבא ישבנו בשתיקה. לבסוף שמענו את הדפיקה המשולשת, הנכספת, סימן מוסכם שאבא בא. בקושי עצרנו את בכי השמחה. התברר, שבקומה העליונה הסתתרו אנשים. הגרמנים מצאו אותם וירו בהם ברחוב.

שוב חולפים ימים ולילות. מלאי הנרות קטן. האור נחוץ לנו כמו מזון. לאור הנר אפשר לשוחח. כשהנר נכבה, משתררת שתיקה. השתיקה, מוחלטת כמו החושך, מצלצלת באוזניים. אנו שומעים רק נשימות ודפיקות לב, לא רק של עצמנו.

הקירות מתייבשים לאט. אנחנו מיבשים אותם בנשימותינו ובחום הגוף. אבל הרטיבות נכנסת לתוך הריאות, הבגדים, האוכל. לבגדים יש ריח של ריקבון, הלחם מתמלא עובש. משעה לשעה גובר השיעול החנוק. מתנפחים הקרסוליים. כאב חד חולף בעצמות. הנרות דולקים חלש יותר. כרגע אין מחסור באוויר, אבל הוא מחניק כל פעם יותר, מתמלא בנשימותינו, ואחר כך בצחנת ההפרשות של שבעה עשר איש. למרות שאבא בכל ביקורו מחליף את הדלי לדלי נקי. ניסינו לרענן את האוויר על ידי נענוע של סדינים ומגבות לחות.

מנות האוכל קטנות כל פעם. עכשיו אנחנו אוכלים פעם אחת ביום. המנה היומית: פרוסה אחת של לחם מעופש, מרוחה בחמאה מקולקלת, כפית ריבה וקוביית סוכר. למזלנו יש לנו מים זורמים. אנחנו שותים בלי הגבלה. רוחצים פנים וידיים. שמים רטויות קרירות על המצח והחזה. אין לנו כבר כוח להתרחץ. ומלבד זאת שרוש מים זורמים אפשר לשמוע למעלה. כל תנועה מעוררת סחרחורת ו"חושך בעיניים".

בלילה, בשינה, ראיתי בבירור מדפים מלאים לחם, כיכרות לחם טרי, זהבהב. פעם אחת חלמתי על צלחת מלאה של כרוב מבושל. ראיתי בבירור חתיכות עגבניות ואד העולה מהצלחת. רציתי לשאוף את הריח, אבל זה היה רק חלום.

רק הפרעושים היו היצורים החיים שהרגישו טוב. בימים הראשונים הם היו קטנים, זריזים, מהירים. עקצו ומיד ברחו. עכשיו היו כבדים, שיכורים מן הדם שלנו. היה קל יותר לתפוס אותם, אבל הם היו רבים ומציקים יותר.

מיצינו כבר את כל הנושאים האפשריים. מן השיחות שלנו ניתן לכתוב כמה ספרי בישול. בחושך שמעתי שיחה של שתי בנות. זו המבוגרת יותר אמרה: "כל כך הייתי רוצה לצאת מכאן, לראות שמים וציפורים", והצעירה: "אל תבלבלי את המוח, אני מעדיפה חתיכת לחם הגונה". ילד בן שש שאל כל יום: "מתי מר פריימן יבוא שוב?" מדובר היה באבא שלי, שהיה מביא אוכל בכל ביקורו.

אמא שמה לב, שהמשפחה השנייה לא הצטיידה בכמות מספקת של מזון והתחילה לחלק אוכל בצורה שווה בין כולם. כשהגישה פרוסת לחם עם חמאה וגבינה לסבא של הנקה, גיסתי, הוא לא קיבל אותה, אמר שאינו בטוח כי החמאה והגבינה כשרות.

זה היה היום השביעי של רעב. מלאי הלחם קטן. כשייגמר, יבוא תורה של השעועית, שכבר הדיפה ריח חמצמץ. כבר יומיים אכלנו לחם מעופש. ראיתי שכשאמא מחלקת מנות אוכל, משאירה לעצמה את הקטנה ביותר. כולם אכלו בתיאבון, אבל אני לא יכולתי לבלוע את המנה שלי. מסרתי אותה לאמא, אמרתי שאיני יכולה לאכול לחם מקולקל וחמאה מסריחה, אני רוצה להקיא. אמא הסתכלה עלי בלי שכנוע. בדקה האם איני משקרת, אבל כעבור רגע קיבלה את הלחם שלי. לא אכלה – מסרה לגיסתי, שהייתה אז בחודש שביעי של הריון.

בהדרגה התרגלנו לסכנה. לא הפחדו אותנו עוד צעדי המשמרות מעל ראשינו או טרטור מכונית. כל פעם פחות דיברנו על כך, שיכולים לגלות אותנו. אבל לעיתים תכופות יותר שאלנו, איך נלך ברגלינו הנפוחות והאם נספיק להתלבש. (ישבנו על המצעים בלי בגדים עליונים, בגלל המחנק).

אנחנו הצעירים התוכחנו, איך ייראה השחרור. האם ילכו קודם לאבא, כדי לקחת ממנו את מפתח המרתף, או אולי יבואו קודם אלינו, כדי לפתוח את הדלת במפתח השני, שהיה אצל אחי. לבסוף הסכמנו, שכבר בשער יבשרו לנו בקריאות שמחה, שאנחנו חופשיים, ואת המנעול פשוט ישברו. אחרי שיחות כאלה השתפרה האווירה בבונקר ושמחנו, כמו ילדים לקראת הפתעה.

כך חלפו עשרה ימים. בסביבות שעה 20.00, כמו תמיד, התכוננו לשינה. פתאום מעל ראשינו ברחוב נשמעו צעדים מהירים וחזקים. נעלמו בשער, אבל שמענו אותם ממש כאן, מעבר לקיר. בלי להסס, התחלתי להתלבש בציפייה לקריאת שמחה: "תצאו, אתם חופשיים". ידעתי שבעוד רגע נשמע את שלוש הדפיקות הרגילות ובאמת – אחת, שתיים, שלוש... אבל גם... ארבע, חמש, שש... חזק יותר, מאיים יותר. מכות חזקות בחפץ ברזל כבד. קודם בדלת, ואחר כך במנעול. שמענו כבר קולות בגרמנית. הצטופפנו בפניה, אחוזי אימה. הרגשתי איך אימא מלבישה לי גרביים ודוחפת לי ליד כסף, לוחשת: "אולי בזה תוכלי להינצל" וברי סוף חוזרת על כעין מילות תפילה: "תציל אותנו ואת ילדינו".

חלפו דקות מספר ופתאום הכל השתתק. שמענו עוד צעדים מתרחקים והשתרר שקט. אבל הפחד לא חלף. אולי הלכו להביא גרזנים או חומר נפץ? חלפו שעות ואיש לא בא. נרגענו לאט. לא יכולתי להשתחרר מהמחשבה, מה היה קורה, אילו מצאו אותנו. עינתה אותי המחשבה, שאבא בוודאי היה יוצא מהמחבוא, אילו היה רואה שלוקחים אותנו. לא חששתי לעצמי. לצעירים היו אולי 25% סיכויים להינצל, אבל הוריי היו בני 57 ולא היה להם שום סיכוי. והגיסה בחודש השביעי של הריון?

בינתיים הסכנה חלפה, אבל ידענו שהיא עלולה לחזור כל רגע. הלילה ויום המחרת עברנו בהמתנה, אחוזי פחד. בלילה בין יום א' וב', בשעה המוסכמת, שמענו דפיקה מוכרת. אבא נכנס ומצא אותנו מתוחים ונפתחים. הוא סיפר לנו, שהגרמנים שברו את הדלת ואת המנעול, אבל כשראו חלל מכוסה עד התקרה בחלקי רהיטים, לוחות וכד' לא שיערו, שמאחורי כל אלה יש מעבר לחלל נוסף, שבו מישוהו יכול להסתתר, שבו מסתתרים 17 יהודים.

מכיוון שהבונקר כבר לא היה בטוח, אבא החליט לקחת אותנו אליו, לעליית הגג שבה הוא הסתתר, ולבונקר נוסף סמוך אליו, שבו הסתיר חלק ממשפחת חוז'בסקי, שגורשו מעיירות הסביבה. לקחנו רק את הדברים הנחוצים ביותר והלכנו בזוגות, יחפים, כדי שהמשמרות המסיירות לא ישמעו את צעדינו. עברנו חצר ארוכה וצרה. טיפסנו במדרגות עץ חיצוניות, חורקות, לקומה הראשונה, שם גרה פעם משפחת דז'אלובסקי. שוב רחבת עץ, כעין מרפסת, מדרגות ואנחנו כבר בעליית הגג. עכשיו צריך לזחול על ארבע על קורת עץ בכיוון פתח המוסווה על ידי אבנים, ולגלוש דרך הפתח לעליית גג נמוכה יותר של בניין סמוך, העומד כבר ברחוב גארנצארסקה.

המבצע נמשך לילה שלם. כל תנועה היתה כרוכה בסכנה, יכלה לעורר תשומת לב של החיילים המסיירים. סבא של הנקה הרגיש פתאום חשק עז להדליק סיגריה. שאיפת אוויר צח אחרי 11 ימי מחנק יכלה לעורר שיעול לא רצוני, שיישמע למרחק רב בגטו הריק. המקום החדש לא היה נוח. יכולנו רק לשבת או לשכב. לנוע אפשר היה רק על הברכיים. אבל היה לנו אוויר לנשימה, ראינו את פנינו והיינו עם אבא.

לפני הבתים ברחוב גארנצארסקה השוטר סייר כל הלילה. שמענו את צעדיו ואת שריקותיו. יומנו היה מתחיל בשעה 8.00 בבוקר עם קוביית סוכר. ב-10.00 – כפית ריבה או חצי מלפפון חמוץ. שעה 13.00 – ארוחה עיקרית: אטריות מבושלות, קרות עם סוכר, או גריסים. ב-16.00 – תפוחי אדמה מבושלים בקליפה עם קמצוץ שומן.

הפרעושים התרבו. היה עלינו גם להגביל את השימוש במים. ידינו ורגלינו היו כבדות, משותקות. העור היה תלוי על הגוף. להסתרק – מאמץ רב. במשך היום צפינו על הרחוב דרך סדקים בין לוחות עליית הגג. בערך בשעה 15.00 אבא היה יוצא החוצה, מסווה ביציאה את הכניסה לבונקר. עד החשכה שכב על הקורה והקשיב לקולות, כדי להבין מה קורה בחוץ ואיפה הגרמנים יכולים להיות. בערך ב-18.00 היה יורד לדירה תחתינו, שבה – אחת הבודדות – היה חשמל, הוא בישל על כירה חשמלית – בשבילנו ובשביל 10 איש בבניין השני. מלאי המזון שלנו כבר אזל כמעט, לכן הוא השיג אוכל בדירות של קומות עליונות בבניינים אחרים, מתגנב לשם דרך הגגות. בערך ב-1.00 בלילה היה חוזר אלינו. ברור, שעד לחזרתו איש לא עצם עין. ידענו, שאם הגרמנים לא יגלו אותנו, נחזיק מעמד בבונקר, עד שלא ינתקו את הספקת המים והחשמל לגטו. דרך הסדקים ראינו קבוצות קטנות שהוליכו אותן לאנשהו, הם לא חזרו משם. ראינו איך הגרמנים מצאו אנשים מסתתרים. ירו בהם במקום, תוך קללות וצחוק לעג. ראינו איך הגרמנים שדדו דירות והוציאו "מציאות" בעלות ערך. הדליקו מדורות מספרים.

יום אחד ערכו גם חיפוש בביתנו. שמענו בכירור את קולותיהם למטה. הבנו את המלים – גרמניות, פולניות, יידיש. שמענו צעדים מהירים על מדרגות העץ – של איש אחד. רגע של שקט ופתאום קול בדממה, בכיוון לא ידוע, ביידיש: "אנשים, צאו לחופש, לא יקרה לכם שום דבר".

פעם אחרת מישוהו עמד קרוב לכניסה וכשלא ראה דבר, צעק לתוכו: "מר פריימן, הבן שלך שולח אותי,

תצאו". גם הפעם לא נשמענו.

כעבור ימים מספר שוב חיפשו והיכו בקירות, כדי להשתכנע שאין מחבוא מאחורי אחד מהם. הפעם היינו בטוחים שזהו הסוף. האירו בפנסים את הכניסה המוסווית למחבוא. ראינו על הקיר הנגדי אורות זוחלים של פנסים, שחדרו בסדקים בין האבנים. אבל הכניסה היתה מוסווית היטב – אבא בדק כל יום. מקרים דומים קרו שש פעמים. בינתיים השחרור הנכסף לא הגיע. חלף השבוע השני אחרי האקציה, השלישי... התחלנו לפקפק ולאבד תקווה. כל יום וכל שעה היו שעת ציפייה. לא הבנו מה קורה. כל זה נמשך עד ליום העשרים של המאסר שלנו. באותו היום התעוררנו שלווים ובמצב רוח טוב. בערך בשעה 15.00 שמענו צעדים שקטים וזהירים על המדרגות, וקול רווי בכי: "אמא, אבא". ניתרנו מהמצעים שלנו, בוכים וצוחקים, מתחבקים. תוך כמה שניות זחלנו אל הפתח. היה זה אחי, שמוליק. הוא דחף דרך הפתח כמה כיכרות לחם ותפוחי אדמה מבושלים בקליפות. הוא היה בטוח, שנספינו ברעב. התברר, ששמוליק שיחד את המשטרה היהודית, כדי להעביר אותנו לגטו הקטן, שהוקם אחרי האקציה. כשהשוטרים חזרו ואמרו לו שאיש אינו עונה לקריאותיהם, וגם לא מצאו שום בונקר שנתגלה על ידי הגרמנים, אחי החליט לבוא אלינו בעצמו. הוא לחש לאחד הגרמנים, שהוא יודע איפה אבא שומר על מלאי של בדיל אנגלי, זפת וגיליונות טיט, שהשתמש בהם בבית המלאכה שלו. לגרמנים אלה היו חומרי גלם מבוקשים מאד, במיוחד הבדיל. הגרמני לא עמד בפיתוי. נוסף לכך אחי השתדל להשיג כמה בקבוקי כהל, וכשהגרמני השיכור הוציא מן המסתור את "אוצרותיו", אחי רץ אל עליית הגג, כדי לתת לנו סימן חיים והוראות איך לנהוג בהמשך. הוא אמר לנו, שמנתקים הספקת מים וחשמל ברחובות לפי התור, ושעלינו לעזוב את המקום ולעבור ל"גטו הקטן", שהגרמנים הקימו בכמה רחובות עבור 3.5 אלף איש ששרדו, מתוך 40.000 אחרים שנספו.

עלינו לעבור דרך הגטו הריק, בין משמרות הגרמנים, הצדים כל הזמן. אבא טען, שיש לעשות זאת מיד, אבל 27 איש אינם יכולים לעבור בבת אחת בלי לעורר תשומת לב.

מחצית האנשים יצאו בלילה בין יום ו' ושבט, המחצית השנייה בלילה בין שבת ויום א'. יצאנו בשלשות. בראשונה היתה הדודה וילדיה. היה עליהם למצוא עבורנו דירה כלשהי בגטו הקטן. לפי התוכנית של אבי כל מבצע המעבר היה צריך להתבצע בין כיבוי האורות ברחובות והשחר.

ארזנו בילקוטים ובצורות את הדברים הנחוצים ביותר וחיכינו, מוכנים. בשלישייה הראשונה בלילה הבא היתה אימי וגיסתי הנקה עם אימה. אבא הלך ראשון לפני כל שלישייה. הוא שכב על הארץ, אוזנו על האדמה, והקשיב, האם לא מתקרב סוור. השלישייה הבאה, שהיתה אמורה לצאת, חיכתה בינתיים בשער, בסיבוב המדרגות למרתף שם היה מחבואינו הראשון. המרחק בין הבית שלנו והשער ברחוב מוסטובה היה כ- 60-50 מטר. כאשר, לפי חישוביו, השלישייה הראשונה הגיעה כבר אל הכניסה לגטו הקטן, הוא הוריד מהמדרגות את השלישייה הבאה. בלילה הבא אותו התהליך. אבא היה אמור להיות אחרון, ואני איתו.

בלילה, ב-17 באוקטובר, אחרי עשרים ושלושה ימים, יצאנו אחרונים מהבונקר. הכל התרחש בלי רשרוש אחד. הנעלים היו עטופות בסמרטוטים, כדי שצעדינו לא יישמעו. השלישייה לפנינו כבר הלכה. כשחיכיתי, לא חישבתי טוב את הזמן ושחררתי קצת את רצועות הילקוט, שהיה כבד מדי עבורי, ולא ירדתי לשער. בינתיים אבא חיכה לי בחוסר סבלנות. לבסוף חזר למעלה לדירה, כדי לזרז אותי. ואז, כמו להכעיס, לא יכולתי להעמיס את הילקוט. כבר היה אור, עוד מעט לא נוכל לצאת. כל מי שחיכה לנו בגטו לא יידע, למה לא הגענו. אבא מעוצבן לקח אותי ביד וכך יצאנו. צעד ראשון ברחוב ופתאום אבא דחף אותי לאחור ולחש:

"תסתתרי". הסתתרנו תחת המדרגות. בהתחלה לא הבנתי מה קרה, אבל כעבור שניות מספר גם אני שמעתי צעדים מדודים של הסיור. פחד, הקלה, התערבבו במחשבה, מה היה קורה אילו יצאנו דקה מוקדם יותר. בעיית הילקוט הצילה את חיינו.

חיכינו עוד עד שהשתתקו צעדי הסיור ויצאנו. אבא הלך ראשון, ואני אחריו. הלכנו בשקט דרך הכיכר הריקה של רינק. בכל צעד, מאחורי כל פינה, ארב לנו המוות. אפשר היה לראות אותנו בכל שטח הכיכר. המרחק שהיה עלינו לעבור לא עלה על 60 מטר, אבל כבר אחרי עשרה צעדים רגליי כשלו, נגמלו מהליכה במשך 23 ימי מחבוא. הגב כואב תחת משא הילקוט והגוף שלי. הריאות פועלות רע באוויר הצח, אני רוצה להשתעל, העיניים והאף נוזלים. איני רואה את הדרך לפניי. רק דמותו של אבי מצביעה על הכיוון. בצל השער פגשנו את אמא ואחרים, שכבר חיכו לנו. המשטרה היהודית ששמרה על השער, זירזה אותנו, שלא נתעכב עוד. מכר אמר לנו שדודה אווה מצאה עבורנו דירה ונתן לנו את הכתובת.

W tym budynku w czasie likwidacji getta i wysyłki jego mieszkańców do Treblinki 22 września 1942 Hersz FRAJMAN ukrył w piwnicy 27 osób. Hersz pozostał na zewnątrz, aby móc zaopatrywać ich w żywność. Po 23 dniach, gdy Niemcy utworzyli obóz (małe getto), przeprowadził tam wszystkich ukrywających się. Dzięki temu 23 osoby przeżyły Holocaust. Hersz i jego żona Rywka zginęli w akcjach 4 i 5 stycznia 1943 r.

Poświęcam pamięci Moich Rodziców
i wszystkich częstochowskich Żydów zamordowanych przez Niemców.

בבנין זה, בזמן חיסול הגטו היהודי והטרנספורטים לטרבלינקה, החל מ 22.9.1942, הסתיר הרש פריימן 27 מבני משפחתו בשני מסתורים שבנה במרתף הבית. הרש פריימן עצמו נשאר בחוץ על מנת לסעוד אותם. לאחר 23 ימים בהם חוסל הגטו הגדול, העביר במשך שני לילות דרך רחובות ריקים ופטרולים גרמנים את כל המסתתרים לגטו הקטן. מתוך 27 בני משפחתו שהסתתרו במקום זה, 23 שרדו את השואה. הרש פריימן ואשתו רבקה נרצחו באקציות שהתקיימו ב 4 ו 5 לינואר 1943.

מוקדש לזכרם ולזכר יהודי צינסטוחובה שנרצחו על ידי הנאצים בשואה.

When the liquidation of the Jewish Ghetto and the transporting of Jews to Treblinka began on September 22nd 1942, Hersh FRAJMAN hid 27 family members in this building, using 2 hidden units that he built in the basement. Hersh himself stayed outside the building in order to be able to provide them with all their needs. After 23 days, during which the Big Ghetto was destroyed, he successfully transferred all those hidden to the Small Ghetto. Of the 27 people that were hidden, 23 survived the Holocaust. Hersh FRAJMAN and Rivka his wife, were murdered in the 'Aktions' that occurred in January 4 and 5 1943.

Dedicated to their memory and to the memory of Czestochowa Jews who were murdered by the Nazis during the Holocaust.

עדה אופיר פריימן - Ada OFIR FRAJMAN -
22.9.2016

24Stary Rynek .ul

לוח הזיכרון על קיר בית המסתור

wall of the hiding place The Memorial Plaque on the

ב 17 באוקטובר היינו בדירה בת חדר אחד ברחוב גארנצרסקה 59. היינו יחד. משפחתי הקרובה ביותר: הורי, אחי עם אשתו ועם אמא שלה, דודה אווה עם שני ילדים ואני. תשעה אנשים בדירה בת חדר אחד, ששימש גם מטבח. אבל כאשר תפסתי, מה קרה לקהילה היהודית של צ'נסטוחובה, הבנתי שהיה לנו מזל גדול. מ-40 אלף איש נותרו רק 3.5 אלף – והאקציות והמשלוחים נמשכו. תוך זמן קצר הבנו, שאיבדנו את כל משפחתנו הרחוקה יותר.

כל יום גילה אובדן נוסף. משפחות שלמות נרצחו. כל משפחתנו הקרובה והרחוקה נספתה. האחות הצעירה ביותר של אימי – לאה פריירמאור, עם שישה ילדים בגיל 6 עד 20. אבא, אחות ומשפחה רחוקה יותר של גיסתי. משפחת ביבר: הורים ושני הילדים, בני 18 ו-20. משפחת מונט – הורים והילדה בת 12. משפחת סצמסקי. משפחת בראון: הורים ובתם בת, 18 פלה. משפחת ישראלביץ': הורים ושלושה ילדים בגיל 8 – 19. האחות הבכורה של אימי, חנה שוורץ עם בעלה ועם בתה בת 20. שכנים. משפחת האופטמן: הורים ובן בגיל 22, דוד. משפחת בז'זינסקי: הורים ובת בגיל 19, גניה. משפחות שוורצבארד מרובות ילדים. מן הכיתה שלי בגימנסיה של דר' אקסר נשארו רק 4 איש.

הימים הראשונים אחרי היציאה מהבונקר היו עדיין לא בטוחים. הגרמנים חיפשו בגטו את אלה, שלא התייצבו לעבודה כלשהי ואת המסתתרים. המראה שלנו הסגיר אותנו: עיניים לא רגילות לאור, פנים חיוורות ורזות, צעדים כושלים, בגדים מעוכים עם כתמי שעווה. כך נראו כל אלה, שהסתתרו בזמן האקציה. את הימים הראשונים הקדשנו לשיפור ההופעה. התנקינו וגיהצנו את הבגדים. השתדלנו לא לצאת במשך היום מחשש של שאלות מכרים שנפגוש במקרה. לא היה ידוע, אם אין מלשין בקרבת מקום. הדבר הראשון שעשה אבי היה – הכנת בונקר לאימי, לאמא של גיסתי ולבן דודי וובק. כל אלה היו מתחת או מעל גיל ה"מותר" על ידי הגרמנים. כעבור זמן קצר התייצבנו לעבודה. אבא התחיל לעבוד במטבח הכללי, שסיפק ארוחות לכל מבקש. דודה אווה ניקתה את הרחובות, כדי להיות קרוב לבונקר. אחי עבד באחד המפעלים, שהוקם על ידי הגרמנים.

אני, בת דודתי אדוזה וגיסתי הנקה (למרות ההריון בחודש ה-7) הצטרפנו לקבוצה, שהיתה יוצאת כל יום לנקות את הגטו הגדול הריק. הוצאנו ומיינו חפצים, שנשארו בדירות היהודים. הגרמנים אספו את הדברים במחסנים מיוחדים ושלחו אחר כך לגרמניה – לרייך. הקבוצה שלנו נשאה שם "גאריבלדי", כי שם היו המחסנים. זו היתה הקבוצה הגדולה ביותר שיצאה לעבודה מהגטו הקטן, כך שהגרמנים לא שמו לב במיוחד למספר הנכנסים והיוצאים. כל כמה ימים חסרו מספר אנשים, שעברו לצד הארי או ברחו ליער. כעבור זמן מה ראשי הקבוצות היו חייבים להודיע, כמה אנשים התייצבו לעבודה וכמה חזרו לגטו. הקבוצה שלנו היתה מחולקת לקבוצות משנה. כל קבוצת משנה עסקה רק בפעולה אחת. אנחנו נרשמנו לזו שעסקה בריקון הדירות (כי רצינו להישאר ביחד, ולקבוצה הזאת היה קל ביותר להתקבל, מפני שהעבודה היתה קשה, עבודה פיסית). כל הבתים ברחוב גאריבלדי חולקו ויועדו למחסנים. במספר 28 אספו כלי מיטה ומצעים, ב-19 – זכוכית, פורצלן וכלי מטבח, ב-14 – צעצועים, במקום אחר מגבות, סירים וכו'.

בהזדמנות הזאת נתקלנו לפעמים בבונקרים, מוצלחים פחות או יותר. לא ידענו מה עלה בגורל דייריהם. כמה מהם שימשו כמחסנים לסחורות שונות. העבודה הזאת היתה המקור של הפעילות הכלכלית של הגטו והגנה על האנשים בפני רעב. הקבוצה שלנו נקראה "גאריבלדי 28" ומנתה 28 איש – גברים ונשים. כשניקינו את הגטו, נתקלנו תכופות במחסנים, מצבורים, מלאי. כל אלה נשאנו למקומות המתאימים של האחסון, שם מיינו את הדברים ושלחו לגרמניה. אבל כל אחד מאיתנו השתדל לשמור משהו לעצמו. הסחורה המבוקשת ביותר

היתה מצעים, ציפות ומגבות. זמן קצר לפני המפקד בסיום העבודה, לפני החזרה לגטו הקטן, לבשנו את הדברים, חיזקנו בחגורות ועל זה לבשנו בגדים עליונים, והשתדלנו להפגין הופעה נורמאלית ככל האפשר. אנשים שעבדו במקומות עבודה ברובע הפולני, קנו את הדברים האלה, מכרו, ובעד הכסף שקיבלו הביאו דברי אוכל, שקנינו מהם. המסחר התנהל במרקים גרמניים והיה עיסוק אסור ומסוכן. לפעמים הגרמנים ביצעו במפתיע חיפוש אישי ואז החלה תנועה. מי שהיה לו משהו על גופו, השתדל בלי לעורר תשומת לב לזוז אל סוף התור, כדי בחסות החשכה לפשוט את הדברים ולהשאיר אותם על המגרש. לפעמים היינו כל כך הדוקים במחוך, שלא יכולנו לבצע את הפעולה הזאת. גיסתי, שהיתה בהריון, בדרך כלל התחמקה מהביקורת. הגרמנים ראו כל יום את הבטן שלה ובטיפשותם לא חשדו בשום דבר. פעם לא הצלחתי להוריד שתי ציפיות, לכן הלכתי לביקורת עם מעיל פתוח, אוחזת בידי מנת להם, וביד השנייה פותחת את דש המעיל עם הבעה של בטחון. ברור, על הפשעים האלה שילמו בחיים, ולא פעם לנגד עינינו נשאר בכיכר אדם, שנורה למוות באכזריות. היו אנשים אמיצים, שבילילה עשו פשיטות, כלומר "קפצו" אל מחוץ לגבולות הגטו, וגם אלה לא פעם הסתיימו במוות.

ב-15 בדצמבר החלו אצל הנקה צירי לידה. שתי יממות היא התענתה בדירה בת חדר אחד, שבה היו 9 איש. לבסוף הלכה אל "בית החולים" של גטו, ושם אחרי טיפולים רבים ילדה בן. באותו היום חזרה הביתה, כי בית החולים היה מקום מסוכן. התינוק חזר עם מספריים על חבל הטבור, כי הרופא טען, שאין להשאירו בחיים. הנקה התחילה לבכות והוחלט להשאיר את הילד. היום אני יודעת, שאימי אבדה לי, כדי שלאחי תהיה אישה. היה ברור, שלתינוק אין כל סיכוי לשרוד ואנשים אחרים ימותו איתו. היום אני יודעת, שהרופא לא היה צריך להשאיר לאיש את ההחלטה, אלא לתת לתינוק זריקת מורפיום ולהודיע להנקה, שהתינוק נפטר בגלל סיבוכי לידה.

ב-4 בינואר 1943 התכוננו כרגיל ליציאה, כל אחד למקום העבודה שלו. אמא ביקשה אותי, שלא אביא שום דבר לגטו, כי היה לה חלום רע. היא חלמה, שהגרמנים תפסו אותי כש"הברחתי" ציפה. הם התחילו להכות אותי עד שדיממתי והתעלפתי. אמא התחילה לשפוך מים על פניי, כדי לעורר אותי. אז הופיעה סבתא פריימן (שנפטרה בשנת 1937) ואמרה: "אל תשפכו מים על הילדה הזאת, היא יכולה להצטנן".

בערך בצהריים נודע לנו, שבגטו היתה אקציה. הסתכלנו בדאגה דרך השלג הסמיך שירד, כאילו יכולנו לראות משהו. בסביבת שעה 14.00 שמענו מצד הגטו צרור יריות. הרגעתי את עצמי, את בת דודתי ואת גיסתי, שהרי בבית הזה, מיד כשהגענו, אבא סידר מחבוא.

בערב חזרנו לגטו במסלול הקבוע. אחרי שעברנו את המשמר, רצנו הביתה בכל המהירות. אחזתי בידתי הדלת. פתחתי את הדלת ולא ראיתי איש, שמעתי רק בכי ויללות. לא יכולתי להיכנס, טרקתי את הדלת והתחלתי לברוח, בלי לדעת לאן. איני יודעת איך הגעתי שוב לדירה. אמא ואחי רצו אחריי ונודע לי, שהרגו את אבי. אמא חזרה בלי הפסקה: "נשלח", אבל דודה אווה, שהיתה ב-רינצ'ק וארשבסקי בזמן האקציה, חזרה: "נהרג, נהרג".

עובדות:

כאשר בבוקר הודיעו, שכל מי שנמצא בגטו חייב להתייצב ב-רינצ'ק, אימי עם הנכד בן 17 ימים, עדיין בלי שם, וובק, בן דודי בן 12, הלכו מיד למחבוא. מטילדה, אם גיסתי, השתתה קצת ולא הספיקה לצאת. לקחו אותה מהדירה והובילו למקום האיסוף. דודה אווה ואבי הלכו ל-רינצ'ק. האקציה התחילה. פעמיים אבא נקבע למשלוח ושתי הפעמים ראש הקהילה, קופינסקי, דרש לשחררו כאדם שאין לו תחליף בתחזוקה של מתקנים

שונים. האקציה עמדה להסתיים, כשאיש מארגון ZOB – ארגון יהודי צבאי – ירה באקדה על גרמני. האקדה לא היה תקין והגרמני רק נפצע (אקדחים כאלה ונשק אחר מזכיר מרק אדלמן בראיון של האנה קראל "להספיק לפני אדון האלוהים"). הפעם הגרמנים בחרו כל עשירי ואבי נמצא בין 25 איש, שנידונו להיירות.

כבר כאן, בישראל, מייטק לייזרוביץ' סיפר לי כמה אמיץ היה אבי. הוא צעק בקול רם: "מות החפים יחול על ראשיכם, אתם תאבדו כמו תיקנים, תימחקו בנקמה של אלה, שיבואו אחרינו".

חלף לילה, מלא סיוטים וחלומות שווא. קמנו, כדי ללכת לעבודה. אמא קמה ראשונה. ישבה על כיסא נמוך, כמו שיושבים שבעה. היא תיקנה בגד עבודה של אחי. על הכירה התבשל אוכל לתינוק ובשבילנו, כשנחזור מהעבודה. נפרדתי ממנה בנשיקה, כמו תמיד במשך כל השנים, התחננתי בפניה שתדל לבונקר.

בערב בדירה הריקה פגשנו רק את דודה אווה ואת וובק. דודה אווה, שהיתה מוכרחה להיות ברחוב, כי עבדה בגריפת שלג, סיפרה לנו שאמא יצאה מהדירה מרצונה, עם הילד, לא ירדה למחבוא.

כבר ממקום האיסוף שלחה מכתב, כתוב ביידיש:

אדוילקה, היי חזקה. הייתי מוכרחה להיות נאמנה לאביך. לא פגשתי בשום מקום את גברת חוז' בסקה. תגידי להנקה, שאטפל בילד כאילו היה שלי. תתנחמי והיי בן אדם. אמא.

אמא השאירה לי ירושה קשה. אני משתדלת למלא את הוראותיה עד הסוף.

בליז'ין – BLIZYN

בתחילת מרץ 1943 אחי שמולק קיבל קריאה להתייצב ביודנראט. קריאה כזאת אף פעם לא בישרה משהו טוב. היינו מיואשים. לא ידענו מה לעשות, למי לפנות. היינו אבודים. בלי אבא לא היו לנו קשרים בעולם, ששלט בחיינו. אדם ששכרנו אצלו חדר יעיץ לנו לגשת אישית אל היודנראט ולפנות למר קופינסקי, יושב הראש, ולהזכיר לו, שבזמן האקציה ב-רינצ'ק וארשבסקי, ב-4 בינואר, פעמיים הוציא את אבא מן הקבוצה שהיתה מיועדת לטרנספורט. למרבה הצער הוא לא יכול היה להצילו ממות. התברר לי גודל אסוננו. משפחתנו מתפוררת, אובדת. כל מאמציו של אבא יורדים לטמיון.

ביודנראט ניחמו אותי ואת הנקה, שבוודאי ישחררו את שמולק, שנעצר בטעות. לכן הלכנו לעבודה, ל"גאריבלדי", מעודדות במקצת. בערך בשעה 10.00 מישהו נכנס לאולם, שבו עבדנו במיון צעצועים שנאספו בדירות הגטו לשעבר וסיפר, שהביאו לבית המרחץ מס' 18 קבוצת יהודים מהגטו הקטן. הגרמנים בדקדקנות שלהם, העבירו את כל אלה שנשלחו למחנות אחרים, דרך בית מרחץ וחיטוי בגדים. רצנו מהר עם הנקה ולפני שהובילו אותם לבית המרחץ, ראינו את שמולק ביניהם. ניגשנו כדי לדעת מה קורה. לא היו גרמנים במקום. את כל הקבוצה של 28 איש ליוותה המשטרה היהודית. שמולק אמר לנו, ששולחים אותם למחנה עבודה, לא ידוע לאן. בקבוצה היו גם רופא ואחות. תוך שניות הנקה התחלפה עם האחות, וזאת רצה, מאושרת, למחסן הצעצועים, כדי לחזור לגטו עם כל קבוצת העבודה. לא היו לנו שמות, לא היו לנו פנים. הגרמנים הכניסו לגטו את מספר האנשים שהוציאו בבוקר.

יצאנו מבית המרחץ. השוטרים הרשו לי בינתיים להישאר איתם, אבל אני הרגשתי ששארית חיי נקרעת לגזרים, ובאותו הרגע החלטתי והצהרתי בקול רם שאני הולכת יחד איתם. שמולק והנקה התחילו להשביע אותי שלא אעשה זאת, שלא ידוע לאן שולחים אותם, שכאן יש לי גג מעל הראש וארבעה קירות, שאני נשארת עם דודה ובת דוד. הסתכלתי בכיוון הגטו, שסימל עבורי את מות הוריי. עכשיו היה עלי להישאר

לבדי לגמרי – בלי שום איש ובלי שום דבר.

השוטרים הסכימו שאלווה את כל הקבוצה לגבול הגטו, ברחוב וילסון. בדרך הכול ניסו לשכנע אותי לשנות את החלטתי. בגבול הגטו, שם המשטרה הפולנית היתה אמורה לקחת אותנו, שני שוטרים יהודיים ניסו לעצור אותי בכוח, בראותם שאיני מוותרת ועומדת על כוונתי. התחלתי להיאבק איתם. לבסוף שמולק הבין, ששום דבר לא ישכנע אותי. ביקש שיניחו לי וירשו לי ללכת איתם.

הליווי היהודי חזר לגטו, והמשטרה הפולנית החליפה אותי והוליכה אותנו דרך רחוב וילסון לתחנת רכבת ברחוב פילסודסקי. הנקה ואני היינו רק בבגדים שעלינו, כאשר רצנו בחיפזון מהמחסן. אחרי שהחלטנו להצטרף לטרנספורט פחדנו לחזור כדי לקחת קצת בגדים או אוכל.

אנחנו הולכים במרכז העיר, מלווים על ידי 8 שוטרים, ולמראה שלנו הרחובות מתרוקנים. עוברים ושבים שלא יודעים מה קורה, מפחדים ממצוד מקרי, שהגרמנים ביצעו לעיתים תכופות. בתחנה אנו מחכים כמה שעות, מבודדים. לפנות ערב מוליכים אותנו ברציף, ואחר כך לאורך פסי הרכבת, בכיוון סטראדום, שם במסילה צדדית מחכה רכבת משא, המיועדת להסעת סחורות, בעלי חיים ויהודים.

לפני ארבעה חודשים מלאו לי 17, אבל כל החיים היו כבר מאחוריי. האם זה משנה, איפה אמות? אנו מתיישבים בקרון, על הרצפה, בתוך האבק והלכלוך. השוטרים סוגרים אותנו מבחוץ על בריח ועוזבים. הם משאירים שני שוטרים למשמרת.

אנחנו מחכים, שותקים. אין נושאים לשיחה. כל אחד שקוע במחשבותיו, זיכרונותיו. מאוחר בערב מחברים קטר ואנו זזים. נוסעים לאט. מחכים כמה שעות ונוסעים, שוב מחכים ושוב נוסעים.

אנו אוכלים את מה שהביאו מהבית אלה, שהיו מוכנים למשלוח ומה שהבנות ממקום העבודה הצליחו לדחוף להנקה ולי לפני שעברנו את גבול הגטו. אנחנו נוסעים כל הלילה וכל היום שלמחרת. פעם אחת בלילה מרשים לנו לעזוב את הקרון, אחד אחד, כדי להתפנות. אדם אחד יכול לצאת אחרי שקודמו חוזר. בזמן אחת ההמתנות הרופא הצליח לברוח. לפני כן במשך כמה שעות הדריך את אחי מה לעשות עם חולים ומה לרשום לבעיות שונות. ריפוי ממילא לא היה קיים במחנות. הוא השאיר לשמולק מזוודות רפואית וסרט זרוע עם מגן דוד אדום.

הרכבת עצרה באמצע הלילה במקום שומם. ציוו עלינו לצאת וכמה שוטרים פולניים עם חיילים גרמניים במדי אס-אס, מזוינים ברובים ועם כלב זאב על רצועה, ספרו אותנו כמה פעמים. היינו שוב קבוצה של 28 איש. ציוו עלינו ללכת בכיוון מסוים. הלכנו בחושך בדרך לא דרך. רוח עזה המחישה לנו, שאנו נעים בשטח לא מיושב.

אחרי צעדה ארוכה ראינו כמה מבנים מוקפים בגדר תיל. אנחנו נכנסים, שוב סופרים, הולכים הלאה, עוברים גשרון, שומעים רשרוש של נהר, ולבסוף רואים שורת צריפים. מסביב חושך מוחלט. מצוויים עלינו להיכנס לאחד הצריפים ובאור פנס של אחד מאנשי אס-אס אנו רואים שתי שורות של מדפי עץ.

מותר לנו ללכת לישון. וכפי שאנו עומדים בחושך, אחרי שכמעט יומיים נסענו ברכבת, אנו שוכבים בבגדים על הלוחות החשופים בלי שמיכה. יד כפופה תחת הראש, מתכסים במעיל. הראש ריק, שום מחשבות, אין אתמול, אין מחר, רק לעצום את העיניים ולשקוע במצולות השכחה.

לפנות בוקר העיר אותי לחש שיחות וקור עז. קפאתי עד כאב כל השרירים. היה עדיין חושך. באמצע הצריף בערה מדורה קטנה ומסביב עמדו אנשים, מתחממים. ניגשתי אליהם. אלה היו אנשים שהובאו באותו הלילה מהגטאות ראדום וטומאשוב מאזובייצקי. בקבוצה מטומאשוב היו שתי נשים, גם הן באו מרצונן עם בעליהן.

בקבוצה מראדום באו חמישה שוטרים יהודיים. ספרנו בסך הכול 102 איש. נודע לנו, שהגענו ל-בליוז'ין ליד סקארז'יסקו. לא היינו בטוחים, האם זו עיירה או כפר.

מוקדם בבוקר הועמדנו למפקד ליד הצריף. בראש עמדו השוטרים היהודיים, נועלים מגפיים נוסח צבא. על הכובעים נשאו סרט אדום, ובידיהם שוט עור, כדוגמת הגרמנים. כעבור זמן מה הופיעה קבוצת אנשי אס-אס בעלי דרגה גבוהה ובראשם אובר-שטורמבאן-פירר. הקציף הזה, ושמו נל – לא צעיר, מעוות, תמיד עם שוט ביד וכלב זאב ליד רגלו – במראהו ובהתנהגותו בלבד עורר פחד. הכלב שלו אף פעם לא תקף אנשים במגפיים, כולל שוטרים יהודיים, אבל תמיד את כל מי שזז מן השורה. כלבים מאולפים בצורה כזאת פגשונו אחר כך בבירקנאו.

במפקד הראשון הזה לא הופיעה קבוצת שומרים, אוקראינים ולטוויים, ששימשו אחר כך כמוציאים להורג. כמה ספירות בידי השוטרים היהודיים והמפקד שלהם, שלמה מיניץ מראדום, מוסר בצורה צבאית דין וחשבון לנל.

נל נשא נאום, שתורגם לפולנית על ידי מיניץ: "אנו נמצאים במחנה עבודה, כדי לעבוד. אם לא נתחמק מהעבודה, נשמור על סדר וניקיון ונישמע להוראות השלטון, לא יאונה לנו כל רע". תפקיד המחנה היה להגיש שירותים לא צבאיים לחזית, כמו תיקון לבנים ומדים, גרבי צמר וכפפות וייצור נעלי בית חמות.

עמדנו – 102 איש – לפני שורות צריפים, שכל אחד מהם יכול היה להכיל 800 עד 1000 איש. לא הקימו אותם בשבילנו, הם היו ישנים. הרהרנו, מי גר כאן קודם ומה היה גורל הדיירים. כפי שנודע לנו מתושבים מקומיים, שהיו ניגשים עד גדר התיל, כדי למכור לנו אוכל, לפנינו שהו בצריפים האלה 11 אלף שבויים סובייטיים. יכולנו לנחש מה עלה בגורלם, כשהסתכלנו על הכתמים הכהים הגדולים על הרצפה ועל קירות הצריפים.

אחזור עוד לנל. אנשי אס-אס בעלי דרגות נמוכות יותר לא נכנסו לסכסוכים עם האסירים ללא צורך ותכופות התעלמו מעבירות קלות. אבל נל היה סדיסט שרוף, פנאטי. הוא החזיק את כל המחנה ביד קשה, עצם מראהו עורר פחד. תכופות הסית את כלבו נגדנו. אם מישהו נע לאט מדי או מהר מדי, או הרים את ידו, מה שהיה אפשר לראות כניסיון תקיפה, הכלב היה מתנפל ביוזמתו. אפילו כשהכול התנהל לפי התקנון הגרמני, נל הסית את הכלב להנאתו או הצליף בשוט כל מי שלרוע מזלו במקרה נתקל בו או היה בתחום השוט שלו. מפקדים של שעות ועונשי הצלפות שוט הרכיבו את שיטת הענישה האהובה על נל, אפילו על עבירות קלות. 25, 50, 75 הצלפות – ניתנו לפי גודל העבירה או לפי מצב רוחו של נל – על גב חשוף.

בהתחלה העונש ניתן כשהנידון עומד ליד עמוד, אבל הגרמנים מהר מאד הגיעו למסקנה, ששיטת ההצלפות הזאת יעילה פחות ומעייפת מדי את המצליף. לכן התחילו להשכיב את האסיר על המיטה, גבו למעלה. אז המכות נוחות מלמעלה למטה, מגובה רב יותר, וכמוכן איש אס-אס המכה מתעיף פחות. כל זאת התרחש בזמן המפקד והיה עלינו להסתכל, איך חברינו לובשים חולצה על הגב החתוך. החולצה מיד היתה ספוגה בדם.

היו שתי שיטות ענישה. בנוכחותו של נל עשו זאת אנשי אס-אס, ובהיעדרו הטילו את התפקיד הזה על השוטרים היהודיים. השוטרים היכו מהר, מגובה לא רב, תכופות טעו לטובת האסיר. אנשי אס-אס היכו מגובה, משכו את השוט על העור, חיכו כמה שניות בין מכה למכה. כבודו של המוכה התבטא בכך, שלא צעק, לא ביקש להקטין את העונש, ולבסוף בקור רוח ובחיוך לבש חולצה ובצעד רגוע חזר לשורה.

בבליז'ין היו לנו שתי משאלות: לצאת מהמחנה בעודנו חיים ושהתליין שלנו יישא בעונש המגיע לו. כפי ששמענו אחרי המלחמה, את נל תפסו. רבים מאסירי בליז'ין לשעבר נסעו למשפטו. לא דנו אותו, כי הפסיכיאטרים קבעו, שלא היה במלוא שליטה שכלית.

הגברים שוכנו בצריף, והנשים באחד החדרים במבני משק. בניינים ששימשו מגורים לאנשי אס-אס נמצאו די רחוק מן המחנה, המוקף גדר תיל. הם עמדו מעבר לנהר קאמינה, גם הם מוקפים גדר תיל. באותה התקופה הנשים עבדו במטבח ובניקוי חדרי ההנהלה. הגברים היו עסוקים מחוץ לשטח המחנה ובהתאמת המבנים הקיימים למטרתם העתידית – הם היו אמורים לשמש בתי מלאכה.

בעצם לא היתה שמירה עלינו. כל איש אס-אס היה אחראי על קבוצת אנשים שלו. כל יום היה מתחיל ונגמר באותה הדרך: מפקד עם שחר, מנת לחם ועבודה עד ארוחת הצהריים, שניתנה ליד המטבח, שוב עבודה עד מפקד הערב, מנת לחם ב-21.00, כיבוי אורות בחדרי ההנהלה והגרמנים התפנו אל השטח שלהם. המשטרה היהודית שמרה על שקט וסדר. היה אסור לעזוב את המגורים בזמן "עוצר לילה". ובכלל הצריפים היו סגורים מבחוץ. בצריפים האור דלק במשך כל הלילה.

אחרי זמן מה התחילו שיחות בין הגברים, שביערו הסביבה פועלות קבוצות פרטיזנים ושאפשר, בגלל השמירה החלשה, לצאת מהמחנה, ואם לא ימצאו קשרים, לחזור לגטו.

כעבור שבועיים קרה האסון הראשון. במפקד בוקר היה חסר איש אחד. ברח מישהו מהקבוצה שלנו, אנשי צ'נסטוחובה. אחרי התייעצות קצרה הגרמנים הכריזו על "בלוק-שפרה" - "עוצר צריף", כלומר סגרו אותנו על מפתח, ומפקד חוזר בשעה 12.00. לצערנו ידענו מה פירוש הדבר. הגרמנים בכל הזדמנות איימו, שאם מישהו יעזיז לברוח, מישהו אחר יידון למוות.

רבע לפני 12.00 גירשו אותנו למיפקד. עמדנו בשלוש שורות. בהתחלת השורה הראשונה חמישה שוטרים יהודיים, ואחר כך אנחנו, הנשים. פניהם של השוטרים היו חמורי סבר. האם הם ידעו גורלו של מי נחרץ? בדיוק ב-12.00 הפיעו כל אנשי אס-אס עם נל בראש, ובמרחק מה אחריהם שלושה חיילים מיחידה של ולאסוב – היחידה של חיילים סובייטיים לשעבר שלחמו לצד הגרמנים – (מאוחדים במטרה, נכון, אבל יש היררכיה בין האדון והמשרת, תודה לאל). בזווית הפה חיוך טועה. הם הסתכלו עלינו במבט מתנשא. אנחנו כבר ידענו, מה יתרחש כאן בעוד רגע. אבל מי? נל עם הפמליה שלו עובר לפנינו, לא מזכה אותנו אפילו במבט אחד. במיפקדים לנו, הנשים, היה מקום קבוע בראש השורה. לידנו תמיד עמד אחי.

הוא חלף לידנו, ולנו אין כוח ואין אומץ להסתכל בכיוונו, כדי לראות... מי? עוד כמה שניות ואנחנו רואים נער בן 18 בצ'נסטוחובה, ושמו או כינויו בולביק. אנחנו שומעים מאבק, אולי בכי, שלוש יריות רובה בו-זמנית ו- שקט. באוויר נישא רק ריח אבקת שריפה. פקודה: להתפזר. אנחנו מתפזרים, אבל כל אחד מאיתנו מעיף מבט פרידה אחרון על גופתו של בולביק ליד הקיר, שבעצם לא ידענו עליו שום דבר, אלא רק זאת, שהיה בחור עליז, אוהב קטטות, לא פחד משום איש ומשום דבר. אז למה דווקא הוא? האם פגע במישהו מהגרמנים? האם דיבר בחוסר נימוס לשוטר, ואולי חשדו בו ברצון בריחה?

הרבה יותר מאוחר, כשבמחנה היו כבר כמה מאות איש (כל הזמן הגיעו טרנספורטים חדשים), יום אחד ברחו שבעה איש. ושוב שבעה שילמו על כך בחייהם, ביניהם שוטר מקיילצה, בשם צוקיר, שהיה אחראי על הקבוצה הזאת.

ועוד הוצאה להורג אחת, אמנם מאחורי גדר התיל, אבל לנגד עינינו. היה זה אדם בשם שץ, מראדום או מטומאשוב, אחראי להספקה למחנה. היה לו תפקיד, המפתח למעילות. במשך היום הגרמנים ביצעו חיפוש.

לא ידוע מה מצאו, אבל פתאום קראו למיפקד של כל הנמצאים במחנה. התייצבנו למפקד כרגיל, בלי לדעת מה המטרה, ופתאום ראינו את שיץ, מלווה על ידי שישה חיילים מזוינים, כבר מאחורי הגדר. הם התרחקו מהמחנה, אבל קודם עברו לאורך גדר התיל, כדי שנראה. שיץ נשא את, שבו היה אמור לחפור את קברו הוא. עמדנו עדיין במיפקד, כששמענו יריות. רק אחר כך ניתן להתפזר לעבודה.

אני חוזרת אל ההתחלות. במשך שישה שבועות הנקה ואני הלכנו בנגדים שהיו עלינו ביום הנסיעה. כל האחרים התכוננו ליציאה מהבית. אחרי בקשות רבות הרשו לדודה אווה לשלוח לנו חבילה עם לבנים, בגדים וקצת אוכל. זו היתה החבילה היחידה שהגיעה לבלז'ין.

בינתיים הגיעו טרנספורטים חדשים ובמחנה היו כבר שלוש מאות איש. כמו במחנה, האוכל לא היה מספיק. בבוקר – כיכר לחם צבאית לשמונה איש, בצהריים – מרק, ובו קצת תפוחי אדמה ולפת. הכמויות הקטנות של בשר, שהיו אמורות להיות במרק, נעלמו איפשהו בדרך. בערב – שוב כיכר לחם לשמונה איש. היה עלינו לחלק אותם בעצמנו. איך עושים את זה? לי היה הכבוד המפוקפק והחובה הקשה של חלוקת הלחם, הבנות בחרו אותי לתפקיד הזה. גרנו אז בבנין ההנהלה – שמונה נשים יחידות במחנה. היינו מעטות מדי, כדי להקדיש לנו צריף. איך חילקתי את הלחם? לעיני כל סימנתי על הכיכר המאורכת שבעה קווים, בהתחשב ברוחב. כאשר כל הדיירות הסכימו לחלוקה הזאת, פרסתי את הלחם, אחר כך הסתובבתי, וכשאני מחזיקה שתי פרוסות מאחורי הגב, שאלתי כל אישה לפי התור, מאיזו יד היא רוצה. לא אני, ולא אף אחת מהן לא ראתה את הידיים שלי. בצדק?

אנחנו הנשים עבדנו רק במטבח. האחראי למטבח היה איש אס-אס לא צעיר מאסכולה טרום-היטלראית. לכן הוא הרשה לטבח לתת לכל אחת מאיתנו מנה אחת של מרק לאכילה במקום. במנה, שקיבלנו אחר כך מהדוד הכללי, כל אחת מאיתנו התחלקה עם מישהו קרוב לה. עבודתנו במטבח היתה קילוף תפוחי אדמה, שהיו מרכיב ראשי ועיקרי של האוכל שלנו. נחשב לכבוד, לקלוף קליפות דקות ככל האפשר. הודות לכך אפשר היה להחזיק בעבודה הטובה הזו זמן רב ככל שניתן. יום אחד ראינו דרך החלון במטבח, איך גברים מחטטים בפחי אשפה, שהוצאו לפני רגע מהמטבח, ואוכלים את הקליפות הלא מבושלות, אחרי שמנקים אותן מחול. מאז היינו מגניבות בתוך הקליפות חתיכות תפוחי אדמה וקלפנו אותם עבה יותר, אבל השגחנו, שזה לא ייחשב לחבלה, לבזבז הרכוש הגרמני. זכרנו טוב את שיץ מהאספקה.

עם החודשים הגיעו כל פעם טרנספורטים חדשים. הגטאות בערים הגדולות יותר חוסלו בצורה שיטתית, ומי שלא הגיע למאידנק או טרבלינקה, היה נשלח למחנות עבודה, כמו בליז'ין, או למרכזי ייצור, כמו פיונקי וסקארז'יסקו. הטרנספורט הגדול ביותר הגיע אחרי חיסול הגטו בביאליסטוק. במחנה היו כבר שלושת אלפים איש. אבל לא נוספו מקומות ולא סידורי תברואה. ואז קרה, מה שבדרך כלל קורה בתנאים של רעב, תנאי תברואה גרועים וצפיפות מגורים: מגיפת טיפוס בהרות. זמן קצר אחרי הקמת המחנה הגרמנים חיסנו נגד טיפוס בהרות את עובדי המטבח, את צוות עובדי התברואה ואת השוטרים היהודיים, וגם את יאניק, שהיה יוצא כל יום מהמחנה, כדי לנקות את מגורי הגרמנים. למרות זאת המגפה פרצה כבר באפריל או במאי 1943. כמה אנשים חלו, ביניהם גיסי.

שיכנו את החולים ב"מרפאה", שנמצאה במבנה ההנהלה. שש מיטות, מדחום ואספירין – זה היה כל הציוד של ה"מרפאה". התייצבתי אז בהתנדבות לעבודה עם החולים, אבל כל מה שאפשר היה לעשות עבורם היה – להגיש מי שתייה, להאכיל, לשים רטיות קרות על המצח, לחטא את המקום, כל הזמן לשאת הבגדים לחיטוי – ולחכות בחוסר סבלנות ליום התשיעי של המחלה, אז חל משבר. למרבה המזל כל החולים שלנו

הבריאו.

אבל אחרת נראה הדבר בתחילת שנת 1944. אמנם זמן קצר אחריו הגיע מאדום דר' ויינגרטן עם אשתו סאבינה, אחות, אבל תרופות לטיפוס גם עכשיו לא היו. או שיצאת מזה חי, או לא. הפעם גם אני חליתי. מהלך המחלה שלי היה קל יחסית, כי עדיין פעל החיסון מהשנה הקודמת. הטיפוס תקף בכל העוצמה. אלף איש היו קורבנותיו – שלישי של כל המחנה. את היתר עשו הרעב, אפיסת כוחות, סיבוכי המחלה. אנשים היו מתים בעודם עומדים במפקד. סילקו מהשורה את מי שנפל והמשיכו לספור. מתו בעודם יושבים על ספסל במקלחת, מחכים ללבנים נקיים, שהיו אמורים להגיע מהמכבסה של המחנה. נפלו בתור למרק. ליד דוד המרק התרחשו מחזות אימים. אנשים נלחמו על מצקת אחת נוספת של מרק דליל, כי בזה היו תלויים חייהם. אנחנו, נשים שעבדו בבתי מלאכה קטנים, יכולנו לא לקחת חלק בזה. היינו שולחות אחת מאיתנו, שתביא לכולם.

כבר אחרי המלחמה, בשנת 1950 או 1951, פגשתי במקרה ברחוב שוטר, שהיתה לו תמיד משמרת במטבח. החלפנו נתונים אישיים. הוא אמר לי, שבדיוק עכשיו יצא מבית הסוהר, שם בילה 5 שנים. אולי הוא חיכה להשתתפות בצער, אבל אני שתקתי, כי עוד ראיתי לנגד עיניי את זרועו עם השוט, שהיכה בפראות על ראשים וגבות של חבריי. אני לא מזכירה את שמו, כי כבר קיבל את העונש שהגיע לו. יש לציין את העובדה, שמוסדות הצדק הפולניים קצבו את העונש לשוטר יהודי על התעללות באסירים יהודיים. עם גידול המחנה, אנחנו, שגרנו עד כה בבניין המנהלה, הועברנו לצריף נשים, שזה עתה הוקם. צריפי הגברים היו נפרדים, אבל אחרי שעות העבודה, עד 21.00, כשסגרו את הצריפים, בני משפחה יכלו לבקר זה את זה (לזמן קצר).

דרגשי עץ בני שתי קומות לא היו מחולקים ולכל אחת מאיתנו היה מקום ברוחב של כ-70 ס"מ. את כל רכושנו מיקמנו למראשותינו.

אני חוזרת לרעב. גברים עמדו פחות טוב מהנשים בתנאי המחנה, והכי גרוע היה לאלה, שהובאו ממחנות אחרים. פשוט לא היה להם כלום, שניתן להחליף למזון. אחרי שעות העבודה הרגילות הייתי הולכת לצריף בית החולים (כבר הייתי מחוסנת נגד המחלה), כדי לעזור לצוות הקטן. פעם ראשונה בחיי ראיתי אנשים נפוחים מרעב. העיניים – כמעט שלא נראו בפנים, רגליים שלא יכלו לשאת את משקל הגוף. קשה ביותר היה לראות אנשים, שהכרתי קודם כעלזים למרות התנאים הקשים, אופטימיים, נוטים לשיחה – עכשיו הם שכבו על המדפים עם מבט זכוכית, אדישים לכל. רק לפעמים בזכות מבט ערני יותר יכולתי להבין, שהם מכירים אותי והם אסירי תודה. שניים מהם, רוני פלוצקר ומוניק קרקאור, עזרו לי שנים מאוחר יותר, בתקופת חיים קשה.

מי שהתגבר על המחלה, סבל אחר כך מתופעות לוואי שונות – חולשה, נשירת שיער, צפדינה, פריחה בעור. התרופה היחידה, שאותה דר' ויינגרטן יכול היה לרשום, היו מנה נוספת של מרק ומנה של כרוב חמוץ לא מבושל. שני המרשמים כובדו במטבח. ומלבד זאת מספר האסירים קטן ב-3/1 בגלל הטיפוס. הרופא הראשי יכול היה זמן מה לנצל את העובדה הזאת ולהגדיל את ההספקה שלנו – אבל רק במרק, כי הגרמנים ספרו את הלחם בקפדנות.

מכה נוספת, מלבד רעב, טיפוס וכינים, היוו העכברושים. המחנה היה ממוקם בשדה, במרחק של מספר קילומטרים ממגורי אנשים אחרים. הגרמנים בשיטתיות היו מחרימים אצל האיכרים מכסות של רוב היבול, לצורכי הצבא והאוכלוסייה בגרמניה. במחנה היו מחסני מזון, לא שמורים על ידי חתולים, מלכודות או

פיתיונות רעל. תחת הדרגשים, בצריפים שעמדו על אדמה חשופה, וגם במכבסה ובמקום חיטוי, במקומות שתמיד היה חם, היו להם תנאי גידול אידיאליים. לכן הם התרבו במימדים שלא ישוערו. בלילות הם יצאו מתחת לדרגשים בהמוניהם, כל הדורות של עכברושים בגודל שונה, וזללו כל מה שניתן לאכול, ומה שחסכו מהמנות שלנו או מה שהצלחנו לקנות בעד בגדים שמכרנו. הם אפילו נשכו וקרעו בגדים שהיו תלויים על קורות הצריפים, אם הרגישו שמוסתר בהם לחם.

ומה שגרוע יותר, הצריפים היו נעולים מבחוץ, ומארים מבפנים. אחרי השעה 21.00 לא ניתן לצאת לשירותים הכלליים מחוץ לצריף. היו אנשים, שנאלצו להשתמש בכלים, שהפחחים ייצרו ומכרו בהסתר. עדרי עכברושים היו מתנפלים בצפצופים פראיים על הכלים האלה וזוללים את תכולתם. עם הזמן העכברושים כל כך התחצפו, שהיו מופיעים אפילו לאור היום. הם רצו דרך דרגשי העץ המסודרים בחיפוש אוכל ונשכו את אלה, ששכבו על הדרגשים אחרי משמרת לילה. לרוב נשכו באף או באצבעות חשופות. הנשוכים קיבלו במרפאה חיסון נגד שערונית (trichina). הגרמנים לא היו מעוניינים בחיסול הנגע הזה, שסבלנו ממנו עד חיסול המחנה.

אקציה של ילדים. כמה משפחות מראדום ומביאליסטוק הצליחו להגניב לבליוז'ין ילדים – ילד אחד במשפחה – שניצל כנראה בנס מאקציות וגירושים. הילדים לא היו מתייצבים למיפקד, אם כי הגרמנים ידעו עליהם. הם הסתתרו במשך כל היום בצריף, עד שהאימהות חזרו מהעבודה. אחרי מיפקד הערב היו יוצאים עם האימהות לפני הצריף, כדי לשאוף קצת אוויר. היו כנראה חמישה ילדים, כולם בגיל חמש בערך. יום אחד הגיע לצריף מפקד השוטרים, מינץ מראדום, והודיע שמשפחות עם ילדים יועברו למחנה אחר, שם יש תנאים טובים יותר לילדים.

התחילה ריצה, מהומה, בלבול. מי שיכול, רץ להודיע להורים, מישהו הרגיע את הילדים. להלביש את הילדים (היה חורף), לארוז – הכול היה צריך לסיים תוך רבע שעה. פרידה מהירה והילדים עם ההורים עולים למשאית, ליד הכניסה למחנה.

חיכינו עוד קצת והתחלנו להתפזר למקומות העבודה שלנו. עבדתי אז במקלחת, עליה היה אחראי שעייק לנדאו מצ'נסטוחובה. אנחנו, יוצאי צ'נסטוחובה, שמרנו על קשר ועזרנו זה לזה. כעבור כמה דקות, עוד לפני שתפסנו מה קרה, שמענו קול יריות מהדהד. כבר ידענו. תהינו רק, האם גם ההורים. התשובה הגיעה מהר – ההורים השבורים חזרו למחנה, אוחזים בידיהם את הצרורות, שארזו לפני חצי שעה. ראיתי אותם. ליפשיץ וצוקירמן מטומאשוב, דוקטור סאבצ'יץ ודוקטור ציטרון מביאליסטוק – אלה כמה שמות שאני זוכרת, שמות אנשים, שאיבדו באותו היום את ילדיהם.

במשך שנה וחצי נקשרו בינינו קשרים של חברות, ידידות. אחרי המפקד ישבנו בין הצריפים ושוחחנו על חיינו "לשעבר", על בית הספר, ספרים, סרטים שהספקנו לראות, איך בילינו את החופשות, מה אהבנו לאכול ומה לא. לעיתים רחוקות דיברנו על העבר של "אתמול" ו"שלושום". זה היה כואב מדי ועדיין לא מתקבל על הדעת. זיכרונות על ההורים ועל הבית עדיין שברו אותנו ועוררו התקפי בכי. היינו ונהיה לנצח יתומים. אבל על הכול גברה השנאה לגרמנים ורצון לא להראות להם חולשה וכאב. חיינו רק את היום החולף. לא חשבנו על מה שיקרה לנו מחר, כי לא ידענו. לא ידענו גם, מה הוא מהלך המלחמה, אבל בסביבות יולי 1944 שמענו קולות נפץ רחוקים והבנו, שמשוהו קורה, כנראה.

הידיעות הראשונות הגיעו עם קבוצת אסירים שבאה ממיידנק. איתם יחד באה יחידה של אנשי אס-אס

במידים שחורים. התפשטה שמועה, שאלה הם זונדרקומאנדו, כלומר יחידה, שלא היתה עד אז במחנה שלנו. ידענו, ששהותנו בבליז'ין מגיעה לסופה. איזה סוף? ב-20 או 21 ביולי ציוו עלינו לעמוד למפקד בוקר עם החפצים האישיים. כל רכושנו נכלל בצרור קטן. מי שהיה בעל תושייה, השתדל לתפור שקית בד במתפרת המחנה.

אחרי הספירה צווינו לנוע בכיוון שער המחנה, כפי שעמדנו – גברים לחוד ונשים לחוד, בחמישיות. מספר קטן של מלווים והיעדרות האוקראינים אפשרו שביב תקווה. מכוונים אותנו אל תחנת הרכבת, שם עומדים כבר קרונות משא. ככל כוחותינו אנהנו משתדלות לשמור על קשר עין עם אחי, לראות לאיזה קרון הוא נכנס. גם הוא משתדל לשמור על קשר עין איתנו. כבר לפני כן קבענו, שאם נשרוד את המלחמה, נחפש זה את זה בצ'נסטוחובה.

הרכבת זזה. לא יודעים לאן. הקרונות מיועדים לטרנספורט. על הקירות כתובת: 8 סוסים – 40 איש. אנהנו כאן אולי שמונים איש. גבוה תחת התקרה שני חלונות קטנים בשני צידי הקרון. על הרצפה מפוזרים גבעולים יבשים ונסורת. בעצירה הבאה מחכים כבר כ-1000 איש. דוחפים אותם לקרונות, גם לזה שלנו. אלה אנשים ממחנות העבודה הרבים בסביבות ראדום, בעיקר מ-פיונקי, שם נמצא בית חרושת לנשק. יש ביניהם אנשים זקנים יחסית – כנראה בפיונקי היה ביקוש לפועלים. נעשה צפוף עוד יותר. מי שהצליח לתפוס מקום ליד הקיר ומול חלון – זכה.

מתחילה נסיעה, הנמשכת שלושה לילות ושני ימים. באחת התחנות, כשהרשו לנו לצאת מהקרונות לזמן קצר, ראיתי על הקרון כתובת גדולה: אושוויץ. המרחק מבליז'ין הוא כשלוש מאות קילומטר.

אושוויץ.

איני זוכרת הרבה ממסע הזוועה הזה, מלבד סרחון ההפרשות וצעקות השכנות, שלא יכלו להתאפק. באמצע הלילה אנו מגיעים לאיזו תחנה. אנהנו שומעים פתיחת מנעולים והזזת בריחים, שבהם היו חסומים דלתות הקרונות. הקאפו הידועים לשמצה מחכים לנו ליד הקרונות עם צרחות: "ראוס, ראוס, פרפלוחטה יודה" – החוצה, החוצה, יהודים ארורים. הם מצליפים בשוטים בראשים ובגב. אנהנו צפופים בערמת ענק, תחת הצלפות נמשכות ובליווי צרחות, אנהנו מסתכלים סביב, אבל חשכת הלילה חוסכת מאיתנו את מראה המסילה, הרציף המפורסם – רמפה – וגדרות תיל, המוכרים טוב כל כך לעולם מעדויות מאוחרות. אנהנו גם לא רואים את ארובות המשרפות, אותם גם העולם לא ראה, כי זה היה הדבר הראשון שהגרמנים הרסו בעת נסיגתם. אבל גם כך מה שקורה עכשיו, נראה לא פחות מפחיד. צרחות והצלפות, הצלפות וצרחות. קור חודר, רעב וצמא. נוסף לכך סינוורו אותנו הזרקורים החזקים.

מצווים עלינו להשאיר את חפצינו ולהתפשט עד עירום, להישאר רק בנעליים. לוקחים לנו את חפצינו, ומזרזים אותנו בתור בעזרת מכות, זורקים לנו חולצה ואיזו שמלונת מערימת הבגדים, בלי שים לב לגודל האיש וגודל הסמרטוט הנזרק. בלי תחתונים וכלי חזיות. רק כותונת, המשמשת לנו מגבת ושמלה. באותה התקופה בגדי פסים בבירקנאו נחשבו למותרות, סימנו מעמד מסוים. ראשי הבלוק ואנשי קאפו נבדלו מהאסירות הרגילות בבגדי הפסים שלהן. אנהנו לבשנו סמרטוטים, שנלקחו מאלה שיועדו למשרפות, ושהיו דלים מדי כדי להישלח לאוכלוסיה הגרמנית בגרמניה. הריצו אותנו לצריף. הצריף התחיל להתמלא לאט בנשים ממחנות אחרים, שהובאו באותו הלילה. הצפיפות היתה נוראה, על הדרגשים ניתן רק לשבת. לרבות מאיתנו לא היה מקום על הדרגשים, ישבנו על הרצפה.

בבוקר חילקו אותנו לבלוקים שונים. אנהנו נשלחנו לבלוק 22. אנהנו, כלומר הנקה, דזיוניה ואני. דזיוניה,

שנולדה בלודז', הגיעה מטומאשוב מאזובייצקי. היא באה, כמו הנקה וכמוני, מרצונה הטוב, עם בעלה, איזאק פיינזילבר, בטרנספורט הראשון לבלז'ין. התיידדנו עוד בבלז'ין והשתדלנו להיות יחד בכל מצב. לפני הבלוק מיפקד, שנמשך שעות רבות כרגיל, כמה פעמים סופרים את השורות, המסודרות בהמישיות. אנו ניגשות לפי התור לעמדה, שבה יושבת פקידה – אסירה. מצווים עלינו להושיט יד שמאל ובן רגע מקועקע עליה מספר A-15352. וכך אני נרשמת כמספר B-II-B, שפירושו: שדה שני B במחנה בירקנאו. על כל דרגש שינה בן קומתיים ישנו 12 נשים. שש נשים לכל כיוון. לרשות כל שישייה עמדו שתי שמיכות צבאיות. אחת שימשה מצע על הלוחות, והשנייה – לכיסוי. את התנוחה בשינה החלפנו כולנו ביחד. ישנו בבגדים שעלינו. היינו בתקופת הסגר ולא הריצו אותנו לעבודה. היום היה מתחיל במיפקד, שגירשו אותנו אליו בצרחות ובמכות. המיפקד נמשך שעות, לפעמים אפילו 5 שעות. רעדנו מקור, עומדות בשורות בהמישיות ומחכות לאנשי אס-אס, שהיו אמורים לספור אותנו. ספרו אותנו פעמים רבות. כשאנשי אס-אס לא היו, ומפקדת הבלוק לא הסתכלה, התחממנו, מצטופפות כמו שעמדנו. כל כמה דקות התחלפנו במקומות, כדי שכל אחת תוכל להיות כמה דקות באמצע. לפי התקנון הלא כתוב המיפקד היה צריך להתקיים בבוקר ובערב, אבל תכופות עשו אותו בלילה, אפילו כמה פעמים, אבל קצר יותר.

"התקנון" הצטמצם לסדזים ועינויים שונים. במשך היום הצריפים היו סגורים ולא הרשו לנו להיכנס אליהם. ישבנו בחוץ, על הארץ. לצריף, שבו היו שירותים, היינו מתגנבות. לא יכולנו לנוע באמצע הדרך, שהיתה מיועדת לגרמנים, קאפו ומפקדות הבלוק. הצריף עם השירותים שימש לדיירי 30 בלוקים, לכן לא ניתן להישאר שם זמן רב מדי. גם אחרים רצו להיכנס.

לאורך קירות הצריפים, מול אסלות הבטון, היו ברזים של מים קרים. שם התרחצנו, משתמשות בחול במקום סבון. התגנבנו בכותונת היחידה, שקיבלנו בהתחלה וייבשנו אותה באוויר. האקלים של אושוויץ, אקלים שלרגלי ההרים, מצטיין בלילות קרים וימים חמים. צריף השירותים שימש לנו מחסה בפני הקור של מיפקד הבוקר ובפני שמש לוחטת, בלי צל. אבל הקאפו ומפקדות הבלוקים גירשו אותי מדי פעם, כל אחת לפי מידת האנושיות, שעדיין נשתמרה בה. גם הן היו פעם במצב שלנו וידעו, שכדי לשרוד את אושוויץ, נחוצה מידה מסוימת של סדזים, של רוע, של אמנות התעללות בזולת.

במיפקדים היה עלינו לעמוד במרחק של יד מושטת קדימה, זקופות. בזמן הספירה הסתכלו בעיון בפניה של כל אחת. מה חיפשו? איזו הבעת פנים, שתוכל להצדיק כל עונש?

הרע מכולם היה איש אס-אס בשם פרשל, מתאגרף לשעבר. הוא ידע להכות אסירה עד אובדן הכרה, בלי להשאיר סימנים. הוא נהג לבדוק את השורות מאחור, כדי לראות אם מישהי לא התיישבה על האדמה, כי לא יכלה כבר לעמוד במשך השעות הארוכות של המיפקד. אבוי לזו, שראה סימני חול על שמלתה.

אחרי המיפקד היה אסור להתפזר. חיכינו לארוחה. כמה אסירות תחת משמר היו מביאות מהמטבח מיכל מרק ומנות לחם פרוסות. כיכר של 800 גרם, מחולקת לחמש מנות, כלי אחד של מרק לחמישה איש ומנה זעירות של מרגרינה לכל אחת. אחר כך קיבלנו גם קפה. ניתן לרחוץ בו את הידיים. הוא לא התאים לשתייה, כי – בדומה למרק – הכיל חומרים כימיים, שגרמו לעצירת הווסת. את המרק שתינו לפי התור, לגימה אחרי לגימה. עם הזמן גירדנו בציפורניים חתיכות עץ מקירות הצריף וב"כף" כזאת דגנו חתיכות בודדות של כרוב או לפת, גם כן לפי התור. את המרק היה צריך לאכול במקום, כי את הכלי היו מחזירים למטבח. כל אחת נהגה במנת הלחם שלה "לפי רצונה". אנחנו שלושנו הסתפקנו קודם כל במרק. מנה אחת של לחם אכלנו בצהריים, אחת למרק בערב, ואת השלישית הסתרנו, כדי תמורת כמה מנות לחם שאספנו לקנות מהבחורים

מ"זונדרקומנדו" משהו חם ללבוש וחתיכת סבון. אבל אי אפשר היה לשמוח זמן רב ב"רכישות". כל כמה זמן היו לוקחים אותנו למקלחת ושוב נשארנו רק עם נעליים. והיה צריך מחדש להתחיל את איסוף הלחם. למקלחת הלכו כל דיירי הצריף, כמה מאות איש. לפני הכניסה לטוש פשטנו כל מה שהיה עלינו, משאירות רק נעליים. קאפו נתנו לכל אחת מאיתנו חתיכת סבון ונכנסנו לאולם עם הטושים. זרם קצר של מים קרים, הסתבנות ושוב קצת מים לשטיפה ומזרזות בצעקות או יוצאות בכניסה אחרת, רטובות וערומות. כאן אנחנו מוסרות את חתיכת הסבון, מקבלות חולצה ואיזו שמלה מהערימה שהובאה מהרציף בידי הזונדרקומנדו. לבשנו דברים שנשארו מהטרנספורטים הקודמים.

שמירה על הניקיון היתה הכרחית, למי שרצה לשרוד במחנה. רעב, שינה משותפת, אכילה מאותו הסיר – כל אלה הקלו על התפשטות המחלות. פנייה לחדר חולים היתה פסק דין מוות. הגרמנים עשו כל כמה זמן "מפקדי בריאות" – גזונדהייט-אפל". כל דיירי הצריף עברו ערומים לפני קבוצה של אנשי אס-אס. כל פריחת עור קטנה, שיעול או מראה רע גרמו לסילוק מהשורה וסוף ידוע. בכל הטקסים האלה היו נוכחים קאפו ומפקדות הבלוק. לכן חתיכת סבון, שנקנתה במחיר ארוחת ערב, היתה שווה ל"חתיכת" חיים. לכן התרחצנו כל יום במים קרים, ליד הברזים המשותפים, שנמצאו מול אסלות הבטון. בסבון יקר הערך השתמשנו לרחיצת הפנים והגוף. את הרגליים שפשפנו בחול. השדה שלנו, II-B, נמצא בין שדה A, אליו הביאו פולנים ובן שדה הצוענים, המרוחק במקצת. בשדות C ו-D היו גברים.

את הצוענים הביאו עם כל המשפחות הגדולות. כל כמה זמן הצריפים שלהם היו מתרוקנים וכעבור זמן קצר ארובות המשרפות התחילו להעלות עשן. לא היו לנו אשליות, ידענו שזהו גם גורלנו. הכול היה רק עניין של זמן.

באוגוסט ובראשית ספטמבר כל הזמן הגיעו רכבות עם טרנספורטים אל הרציף. לפעמים הגיעו אלינו ידיעות מאיפה הם באים. כמה טרנספורטים לא הגיעו בכלל לצריפים. כך קרה עם טרנספורטים רבים במחצית השנייה של אוגוסט. במשך ימים רבים מעל המחנה ריחף ענן שחור וריח בשר שרוף. זה היה סופו של גטו לודז'.

בתחילת ספטמבר גדל בהרבה מספר האסירות בשדה A. מקטעי משפטים, שחלפו דרך גדר התיל, נודע לנו על המרד בוורשה ועל גורלו. לשדה שלנו הגיעו באותו הזמן רק שני טרנספורטים: יהודיות הונגריות ואיטלקיות. ניסינו לעודד את ההונגריות, התקשרנו איתן ביידיש, אבל האיטלקיות, על עקבים גבוהים, עם לק על הציפורניים וראשים מגולחים, היו לגמרי אבודות. לא רגילות לרעב, הן התנפלו על דודי האוכל, והוציאו קצת כמה שיכלו, כדי לאכול מיד. מפקדות הבלוק התעלמו, אבל אם איש אס-אס ראה, לא ויתר על עונש.

עמדנו במפקד, כשגרמני תפס אחת מה"האפקומנדו", כפי שכינינו אותן. הוא החזיק אותה ביד אחת, וביד השנייה היכה במקל ללא רחמים. האומללה הסתובבה סביבו, מנסה לברוח מהמכות, אבל זה לא עזר וכשנפלה, לא קמה עוד. אסירה אחרת, על אותה העבירה, כרעה ברך על מגרש המיפקדים, על חציץ שפוזר שם במיוחד למטרה הזאת, במשך כמה שעות. לא ראינו אותה עוד בצריף.

באותה התקופה הגרמנים התבהמו לגמרי. היה מורגש, שהם מאבדים משהו משלוותם. העונשים נפלו עלינו על עבירות קלות ביותר.

גם אנחנו התחלנו לשמוע בלילה יריות רובה רחוקות וגם קול ירי תותחים, בתחילה רחוק, וכעבור ימים מספר קרוב יותר. הערכנו, שהמלחמה הגיעה לסביבות קרקוב. כלומר – קרוב מאד.

במשך היום הוכרזה אזעקה וסגרו אותנו בצריף למשך שעות רבות. המיפקדים, ולכן גם הארוחות, נעשו לא סדירים. היינו סגורות בצריף מחניק, חם, רעבות וצמאות. חיכינו בתקווה שהתעוררה מחדש: שיבואו, שיהרסו, שיפציצו אותנו, אבל גם אותם.

בסוף אוקטובר 1944 ניתן להרגיש, שבמחנה קורה משהו לא רגיל. השדות הסמוכים התחילו להתרוקן לאט. שורות של אסירים, מסודרים בחמישיות, עזבו את המחנה. איש לא ידע לאן הם הולכים, אבל ארובות המשרפות לא עישנו.

בתחילת נובמבר 1944, במיפקד בוקר, הודיעו לנו שמעבירים אותנו למחנה אחר, מיד אחרי הספירה. כבר היה אסור להיכנס לצריף, שבו השארנו כמה מנות לחם וחתיכת סבון. כמו שעמדנו, בחמישיות, הלכנו בכיוון השער הראשי. היתה לנו מנת הלחם עם מרגרינה מארוחת הבוקר. בין הצריפים הריקים, דרך הרציף, דרך קצרה והנה אנחנו במחנה חדש עם מבני בטון קודרים ונמוכים, שיכולנו לראות דרך גדר התיל. F.K.L – פראון-קונצנטראציון-לאגר – מחנה ריכוז לנשים.

חילקו אותנו לבלוקים בעזרת אלות, אגרופים וקללות. דרגשי השינה בנויים בטון, שתי קומות, אבל כל כך נמוכות, שאי אפשר אפילו לשבת עליהם בישיבה ישרה, ניתן רק לשכב. כאן השתכנענו, שעד עכשיו לא היה לנו מושג, מהו מחנה ריכוז. התבהמות וסדיום של מפקדי הבלוקים והקאפו – לא היו דומים להם. הן נהגו בנו בצורה הגרועה ביותר, הן רצו להראות לגרמנים, שלפחות בשטח הזה אפשר לסמוך עליהן. במחנה B-II-B היינו בהסגר. ב-FKL היה עלינו לעבוד.

מיד אחרי המיפקד הוליכו אותנו, מאות נשים מסודרות בחמישיות, כמה קילומטר לעבודה. העבודה שלנו היתה: להוציא בידיים חשופות אבנים מחוף הנהר ולהעביר למקום מרוחק. דחפנו מריצות, מלאות בחול נהר כבד ורטוב ממקום אחד למקום אחר, כדי לבצע למחרת את אותה העבודה, אבל בכיוון הפוך.

התחילה תקופה של גשמי נובמבר וכל המחנה, כמו הזרכים בסביבה, נהפך לבויץ דביק. הנעליים התרככו ונקרעו, לכן הלכנו יחפות במחנה, כדי לשמור על הנעליים לצעדות הארוכות. יצאנו לעבודה וחזרנו בליווי אנשי אס-אס מזוינים וכלבים, שהתנפלו על כל אחת, שיצאה מהשורה או האיטה את קצב ההליכה. אם אחת מאיתנו החליקה בדרך החלקה, מלאה מהמורות, היכו אותה בשוט, הסיתו כלבים נגדה, והיא נשארה בבגד הרטוב עד הערב. אם זה קרה ליד הנהר, זרקו אותה למים, כדי שתישטף.

בערב, כשחזרנו למחנה, נשים חזקות יותר תמכו בחלשות. מעידה ונפילה בחושך פירושה היה מוות. במחנה, בין הבלוקים, במגרש מואר, מיפקד של שעתיים, פרוסת לחם ומרק דליל. בבלוק, מצוחצח וסגור במשך כל היום, מתחיל המאבק על מקום ליד התנור, כדי להתחמם ולייבש חלקי ביגוד, קודם כל גרביים. כאן, ב-FKL, אפסו כוחותינו למאבק על הישרדות. עייפות עד אפיסת כוחות, רעבות, מושפלות תמיד, מוכות, מקוללות, חולות, הסתכלנו מהשורות האחרונות, בתקווה שאולי סוף סוף השורות הראשונות פונות למשרפות ולא קדימה, כשאנו הולכות ל"עבודה".

החזרה למחנה בערב היתה הגרועה ביותר. לפנינו לילה קר, ורטוב על מדפי בטון, באותם הבגדים שבהם הלכנו כל היום. חלף יום ללא שינוי ובלתי תקווה לשינוי, והגיע לילה, רע כמו יום.

בלילה העמידו לפני הבלוקים חביות, שהיו אמורות לשמש לנו שירותים. כאשר החביות התמלאו, שתי נשים, לפעמים ארבע, נשאו אותן לביוב. האם צריך לספר מה קרה, כאשר הנשים – רעבות וחלשות – לא יכלו לשאת את המשא הכבד והיו נופלות על הדרך הרטובה?

אני זוכרת מיפקד ערב אחד מיוחד. בדרך חזרה הביתה משכנו בינינו את אנדזיה אייזנברג מטומאשוב,

שהגיעה לבליו'ין עם בעלה בטרנספורט הראשון, יחד איתנו. אפה דימם, היא הוכתה על ידי הקאפו, כי שערותיה הבהירות, השופעות של אנדזיה התחמקו תמיד מהמטפחת, שהיתה אמורה לכסות אותן לגמרי. עמדנו במיפקד, תחת גשם מטפף. האצבעות, שיצאו מהנעלים הרקובות, נגעו באדמה לחה, קרה. זה זמן מה לא שמענו כבר את ירי התותחים הרחוק, שעודד אותנו. תחת גג, מוגנת מהגשם והרוח, עמדה הפמליה של אדוני העולם הזה, אנשי אס-אס, קאפו ומפקדי הבלוקים, לבושים חם ושבעים, שהשליכו עלינו קללות. חיכינו לקצינים גבוהים, שיספרו אותנו שוב ויסיימו את המיפקד, אבל בואם נדחה משום מה. פתאום אחת הבנות התחילה לבכות בקול. באותו הרגע הרגשנו, שאין לנו כבר כוח, כדי לשמור על הופעה. בסופו של דבר היינו חבורה של נשים צעירות, בנות עשרים וכמה, שכבר סבלו את כל הרע שיכול לקרות לבן אדם. הבכי עטף את כולנו, התפשט כמו אש ביער יבש. בכינו בשקט לעיני התלוינים שלנו, והרגשנו שהם גוזלים מאיתנו את שארית כבודנו ואת אנושיותנו. לא חשבנו, איזה עונש יבוא עלינו על פריצת משמעת כזאת. הגרמנים והקאפו צחקו כשהביטו עלינו, אבל – למרבה הפלא – לא נקטו בשום עונש גופני. ואנחנו, בפעם הראשונה, עמדנו לפניהם, בלי פחד לתוצאות ההתנהגות שלנו, בלי פחד לכבודנו שנפגע – בלי לפחד מהם, האדונים. ודווקא ההכרה, שעשינו משהו, שהיה לנו צורך לעשות, בלי פחד בפני התוצאות, עודדה אותנו וחיזקה את רוחנו.

וכך חלפו שבועות. עם שחר: מיפקד, פרוסת לחם וקפה, צעדה לעבודה, בלי שים לב למזג האוויר. חזרה לפנות ערב, מרק, שאכלנו שוב בלי כפות, אבל לעומת זאת בכלי ליחיד, שהיה צריך לרחוץ אחרי השימוש. כניסה לצריף חשוך וקר, ניסיון לחזור אל האש, לאות של שריקה מעבר למדפי שינה וכיבוי אורות. אמנם לא שמענו עוד את החזית המתקרבת, אבל משהו השתנה במחנה. המיפקדים נעשו קצרים יותר. פתאום קיבלנו יותר מרק, ואחרי החלוקה נשאר עוד בדוד ואפשר היה לבקש תוספת.

באותה התקופה קרה לי מקרה מוזר. בשעה הקצרה בין מיפקד וכניסה לצריף, מישהו קרה בשמי. הסתובבתי ובפליאה הסתכלתי על פנים זרות. אחרי שיחה קצרה התברר, שהיתה זו אחות של נערה, שעבדה כתופרת אצל הנקה האופטמן, שכנתנו ממול. לפעמים היא היתה באה לאחות. היא ראתה אותי אז וזכרה. גם היא נשארה לבדה מכל המשפחה הגדולה. באושוויץ עבדה במטבח עבור מפקדי הבלוקים. התחלנו להחליף זכרונות, אבל דמעות כבר לא היו לנו. זושה חזרה אל המטבח והביאה לנו סיר מרק סמיך, נהדר, ובו היו אפילו חתיכות בשר. כבר שנה לא ראינו בשר. היא אמרה לנו, שנבוא למחרת באותה השעה. גם אם לכל האסירים היה עכשיו יותר אוכל, זושה הסתכנה, כאשר הוציאה לנו אוכל שלא היה מיועד בשבילנו. היא גם הסבירה לנו את המצב. כל יום יוצאים טרנספורטים גדולים של אסירים לגרמניה, ואת אושוויץ יחסלו. היא יעצה לנו להשתדל להגיע לטרנספורט כלשהו, כי החזית מתקרבת ולא ידוע מה יעשו הגרמנים ברגע האחרון. למחרת בערב, אחרי המיפקד, הלכנו עם הנקה ודזיוניה למקום הקבוע ושוב קיבלנו שלוש מנות של מרק חם ומזין, נוסף לכך עם כפות. זושה נתנה לכל אחת מאיתנו פריט אחד של בגד חם, ולי נוסף לכך זוג נעלי ספורט עם סוליית גומי. היא שמה לב למראה אצבעותיי, שבלטו מהנעלים אכולות הבוץ. עוד ערב אחד נהנינו מהנפלאות של המטבח המועדף ועוד הספקתי להודות לזושה בחום על כל מה שעשתה עבורנו.

באותו הערב לא היתה במחנה ארוחת ערב, בגלל קשיי תחבורה כלשהם, לכן בערב מאוחר נתנו לנו לשתות חלב קר, לא מבושל. מי יכול לשרב לשתית ספל חלב, אפילו אם הוא לא מאד רעב? את הטעם הזה יכולנו לחוש רק בחלומות.

בלילה חליתי. היה לי חום ושלשול, וידעתי, שלא אעמוד בצעדה של מספר קילומטרים ועשר שעות של

עבודה קשה. אמרתי להנקה, שאני מתייצבת למרפאה. היא ודזיוניה התחננו בפניי, שלא אעשה זאת. הן הבטיחו, שיעזרו לי בדרך ובעבודה. אבל אני הרגשתי, שלא אעמוד אפילו במאה מטר צעדה, צרחות אנשי אס-אס ונביחות מטורפות של כלבים. אמרתי להן, שלא איכפת לי איך אמות – בתא הגז, אליו כל כמה ימים שלחו "פציינטיים" (מה שאני מעדיפה), או בירייה לנגד עיניהן.

נפרדתי מהן והצטרפתי לקבוצת החולים (כל פרידה יכלה להיות האחרונה). היציאה למרפאה ולעבודה נמשכה, כי מכל בלוק הגיעו כל הזמן חולים חדשים. הקבוצה שלנו היתה מוקפת באנשי אס-אס. שמעתי באדישות את קולותיהם, כשפתאום הגיעו לאוזניי המלים – צווי הונדרט אונד פינפציג – מאתיים וחמישים. לא היה לי ספק, שמדובר במאתיים וחמישים חמישיות. אבל לאן? נדחפתי אל הנקה ודזיוניה וביקשתי, שישתדלו לזוז יותר קרוב אל קבוצת החולים, כי כנראה מדובר בטרנספורט. חזרתי אל מקומי בשורה ובדאגה הסתכלתי לאחור. ראיתי שהן מנסות לזוז קדימה, מה שלא היה קל.

אנחנו מקבלות פקודת יציאה. קבוצת החולים בראש. כמה אנשי אס-אס בשער סופרים את החמישיות. ב"חמישייה" האחרונה היו רק שלוש בנות. איש האס-אס בחוסר סבלנות משך שתיים מן החמישייה הבאה וצירף אלינו. אלה היו הנקה וריקלה מבליז'ין, שהכרנו קצת. דזיוניה נשארה.

אם כן, הגענו אל טרנספורט, אבל רק שתינו, לצערי. סגרו אותנו בצריף אחד והתחילו להכין לטרנספורט. מן הרגע הזה לא נשארו אפילו לרגע אחד בלי ליווי. נתנו לנו בגדים יותר אנושיים ומעילים עבים, על גבם לכל הרוחב והאורך היה צבוע בצבע שמן צלב אדום, ובין זרועות הצלב באותיות גדולות: K.L. – ראשי תיבות של המלה הגרמנית "קונצנטרציון לאגר" – מחנה ריכוז.

שמחנו, אבל היינו גם עצובות. אנחנו יוצאות סוף סוף מהגיהנום הזה, אמנם לא ידוע לאן, אבל עוזבות את פרוזדור המוות. לצערנו אנחנו משאירות אנשים קרובים לנו, שאיתם התחלקנו בפרוסה אחת של לחם יבש, בכל לגימת מרק ובשמיכה אחת לשישה איש, על מדף אבן.

הן כולן עמדו תחת חלונות הצריף. נפרדנו במבט ובחיוך, דרך דמעות. אחרי המפקד הן עוד נתנו לנו עצות טובות והשתדלו להגניב על ידי השומרות זוטות, עליהן ידעו, שיכולות לשמש אותנו בדרך או במקום שאליו גייע. נערה מפיוטרקוב, פולה, שקשרתי איתה ידידות אמת, כי אימי וסבתי נולדו בפיוטרקוב, וגם מפני שהוריה, כמו הוריי, השתייכו לפני המלחמה ל"בונד" – זרקה לי דרך גדר תיל סוודר יפפה בצבע אהוב עלי – כחול דגניות. סוודר, נאמר בסוגריים, עשה אחר כך "קצת היסטוריה".

לא פגשתי עוד את זושה. איני יודעת מה קרה לה. דזיוניה הגיעה לראבנסבריק. אחרי השחרור מצאה שם את בעלה. לגיסתי נודע, ששמולק נמצא בגרמניה ונסעה אליו. הם לא נפגשו בדרך, כי היא נסעה אליו והוא בא לצ'נסטוחובה כדי לחפש אותנו. אני נשארתי בצ'נסטוחובה. עד שנת 1948 קיימנו קשר מכתבים חי ורצוף איתם ועם דזיוניה. אחי עם אשתו ובתם בת שנתיים הגיעו לישראל בשנת 1950. מאז קשר המכתבים עם דזיוניה ניתק כליל – שלי ושלחם. לא יכולתי להבין, איך – כבר אחרי המלחמה – שתי משפחות מיוחדות, המתגוררות באותה הארץ, יכולות להתנתק כל כך. תכופות באתי אליהם בטענות.

רק בשנות ה-70, במקרה, דרך חברתי מבית הספר, שגרה בארה"ב, נודע לנו על זו. התחילה חליפת מכתבים ערה, ודזיוניה עם בעלה באו לבקר אצלי בישראל. הפגישה היתה לבבית מאד, אבל לצערי המרחק ובעיות חיים, שכל אחת מאיתנו נאבקה בהן, הרחיקו אותנו שוב זו מזו.

יומיים אחרי אותו המיפקד העמיסו אותנו, יחד עם עשרות אלפי איש, שוב לקרונות של בהמות, בשיטה הרגילה: מכות, צרחות, דחיפות, כמובן כלילה, בלי שום אור. ושוב ספירה, בקרונות, סגירת הדלתות, בריח

מבחינך, והגלגלים נעים קדימה. אנו מסתכלות זו על זו לאור הפנסים המאירים את המסילה ולא מאמינות למזלנו הטוב: אנו עוזבות את אושוויץ בעודנו בחיים.

אחרי אושוויץ

במחצית נובמבר 1944 העמיסו אותנו לקרונות, שהוציאו אותנו מאושוויץ. כל אחת קיבלה שתי מנות לחם, גרביים, שלא יכולנו לחזק, והם גלשו כל הזמן למטה, מטפחת, שהיה עלינו לקשור חזק על הראש (לטרנספורט שלנו לא גילחו את הראש באושוויץ, כי הגענו ממחנה עבודה, שם באופן קבוע נלחמו בכינמות). וגם מעיל שחור ארוך עם צלב אדום צבוע על הגב ואותיות K.L., כדי שאפשר יהיה לזהות אותנו, אם למישהי יהיה חשק לברוח.

זזנו בשעות אחר הצהריים. בנובמבר הלילה מתחיל מוקדם. נסענו כל הלילה וכל היום למחרת. לא ידענו לאן. לאור היום, דרך חלונות קטנים שנמצאו תחת התקרה, יכולנו לקרוא את שמות התחנות שחלפנו בהן: רייכנבוך, ואלדנברג (שלוש תחנות רכבת). ובכך אנחנו בגרמניה, ברייך. מאוחר בערב חלפנו עוד בתחנה מוארת חזק שארפנשטיין, וכעבור זמן מה הרכבת נעצרה בתחנה קטנה וילשטאל. אנחנו יורדות מהקרונות בליווי הדוק. מוליכים אותנו בדרך מוארת מעט. אנחנו מאבדות את חוש המקום והזמן. לבסוף פקודה: האלט – עצור.

לאור הירח אנחנו רואות, שאנחנו נמצאות בכיכר גדולה, מוקפת בהרים. לפנינו שורה של מבנים, המזכירים צריפים ענקיים. מצד ימין, במרחק לא רב, מבני בית חרושת עם ארובות לבנים אופיינית. אנחנו נכנסות לבניין, המחולק בפנים לשלושה אולמות גדולים, נפרדים על ידי שתי "מקלחות" (אסלות וברזים, כמה קערות פח, אין שום דלת). באולם המגורים יש מדפי שינה בשלוש קומות, מקומות לאיש אחד, מזרון, כרית ממולאה בקש ושתי שמיכות צבאיות, אחת כסדין ואחת כדי להתכסות. המאבק הרגיל על המקומות, ובמיוחד על קרבת אנשים קרובים, ואנחנו הולכות לישון, פושטות רק את הנעליים ובגדים עליונים. למרבה הפלא, אנחנו ישנות טוב, עד 5.00, כשמעירים אותנו למיפקד. יש כאן 300 נשים, יהודיות מארצות אירופה שונות. בערך ב-5.00 הצרחות הרגילות של כמה נשי אס-אס: אופשטיין, הראוס – לקום, החוצה!! אנחנו מתלבשות מהר ויוצאות למגרש. אנחנו בעמק קטן, מוקף בהרים. על כמה מהם נראים עקבות שלג. בתי מגורים בודדים במורד, ובעומק מבנה גדול של בית חרושת. למרות השעה המוקדמת העבודה מתנהלת במלוא הקיטור. כל אחת מוצבת לאחת המכונות ומסבירים, איך לשרת אותה, מה לעשות ואיך למדוד את החלק שהורד מהמכונה. העבודה אוטומטית. היא דורשת רק תשומת לב, ריכוז וזהירות. די מהר רכשנו את המיומנות. היו אלה מכונות לעיבוד מתכת: מקצועות, מחרטות ומטחנות, שעובדו חלקי רובים. לפני שהכרנו את בית החרושת היה כמובן מיפקד עם ספירות רבות ונאום, שאנחנו עובדות עבור הרייך, ושכל ניסיון חבלה עונשו מוות. חבלה – זו גם עצלנות וחוסר עמידה בקצב העבודה.

ארוחת בוקר, שהביאו לנו מהמטבח הסמוך, כללה מאתיים גרם לחם, חתיכת מרגרינה וקפה מר. ארוחת צהריים היינו אמורות לקבל בבניין המגורים בתום המשמרת (של 12 שעות). מרחנו את המרגרינה באצבעות על הלחם ואכלנו בבת אחת את כל המנה.

על הליכה לשירותים היינו חייבות להודיע לאשת אס-אס, שרשמה את זמן שהותנו בשירותים ומספר הפעמים שכל אחת מאיתנו הלכה. כמו באושוויץ, היו לנו מספרים מחוברים לבגד. לצהריים היה תמיד מרק של גריסים ותפוחי אדמה, ששטנו בו חתיכות בשר. המזל היה לקבל מצקת מרק

מלמטה, אבל זה היה תלוי במצב רוח של הקאפו והעדפותיה הברורות. בערב – מנת לחם כמו בבוקר והיינו חופשיות בצריף הסגור עד כיבוי אורות ב-22.00.

באותו הערב הראשון, אחרי המיפקד, קיבלנו חתיכת סבון ומשהו, שבקושי אפשר לכוון מגבת. הבנו, שעלינו לדרגה של עובדי כפייה, אמנם בלי תשלום, אבל כאלה, שמביאות תועלת לקונצרן החימוש הגרמני. הזמן חלף בצורה חדגונית. שבעה ימי עבודה בשבוע, שתי משמרות של 12 שעות. השוטרות התייחסו אלינו באדישות. הן לא היכו אותנו, אבל מלבד הפקודות שניתנו בצרחות, היינו עבורן פחות מאויר. מלבד נבזויות קטנות בחלוקת מרק או השפלות, כשהיו מביאים לנו לפעמים לבית חרושת תוספת מיוחדת בצורת חתיכות לפת. כשהשוטרת ראתה שאנו מסתדרות בתור, אולי לא כל כך מסודר, התרחקה עם הדוד מהתור, מפזרת את הלפת על הרצפה, רחוק, כדי להכריח אותנו לריצה אחרי ה"מטעמים". במצב כזה, למרות הרעב, רבות מאיתנו ויתרו על הרמת הלפת. פשוט בשביל עצמינו, כדי לשמור על שארית הכבוד ולא לתת סיפוק לגרמנים. התנהגות מנהלי העבודה והאחראיים לקבוצות היתה שונה לחלוטין. קודם כל – מקצועית. הם הסבירו בסבלנות, איך לשרת כל מכונה והיו תופסים מהר, מי מאיתנו מתאימה לאיזו עבודה. בלי שנאה בעיניים, חצי חיוך, כמה מלים שנאמרו בשקט – זה היה הכול מה שיכלו להרשות לעצמם, תחת הסתכלות מתמידת של השומרות. אחד ממנהלי העבודה, מבוגר בהרבה מאחרים, בהתגנב היה מכניס חתיכת לחם לכיס של נערה, שעבדה איתו תמיד. עבדתי לא רחוק ומופתעת, וגם משועשעת, הסתכלתי איך התפתל, כמו כייס, מביט אל החלל ומעמיד פנים אדישות. הנערה, שעזר לה לעמוד ברעב, היתה הצעירה בינינו. היא לא יכלה להימצא באותו הזמן בקרבת מקום, והסוודר שלה היה תלוי על הכיסא.

כפי שכבר הזכרתי, ביציאה מאושוויץ נתנו לנו גרביים אבל בלי ביריות. לכן קשרנו אותן בקשר מעל הברך. כשהריצו אותי יחד עם כולם לרכבת, נפילתי והגרביים נקרעו לגמרי. באזור ההררי של ויליסטל היה כבר קר מאוד, וכאן עזר לי הסוודר הנוסף, שפולה הגניבה לי. כבר בלילה הראשון יחד עם הנקה פרמנו את השרוולים ובמיפקד הבוקר הראשון היו לי גרבי צמר יפייים בצבע כחול. השוטרות הסתכלו בחשדנות, אבל יכלו לחשוב, שכך ציידו אותי באושוויץ. לכן היה עלי להשגיח במיוחד, כדי לא להיכשל, כי בכל מצב הייתי בולטת יותר. אבל בכל זאת נכשלתי. הנקה, גיסתי, נבחרה יחד עם שתי נשים אחרות לעבודה במטבח. מדי פעם יכלה להגניב לצריף שניים או שלושה תפוחי אדמה בקליפות. אבל במחנה אף אחד לא אוכל לבדו מתנות שמיים כאלה.

תהיתי, איך אתחלק בתפוחי האדמה עם שתי חברותיי. בערמת הפסולת של בית החרושת מצאתי חתיכה מאורכת של פת, באורך של כ-10 ס"מ ורוחב של סנטימטר אחד, והתחלתי להשחזר במשחזת את אחד הקצוות. ובזה תפסה אותי השוטרת הילדה, המרושעת ביותר (זו שזרקה על רצפת בית החרושת חתיכות לפת והחזירה למטבח דודים עם שארית המרק, כדי לא לתת לנו תוספת). בערב אחרי המיפקד נקראתי אל לאגראלטסטה למשפט, בהאשמה שהכנתי נשק; כעונש גילחו לי את הראש. עוד היתה לי החוצפה להגייד, שאם יישאר הראש, יצמחו השערות. להנקה ולחבורותיי הסיפור הזה כאב יותר מאשר לי. בסוף פברואר וראשית מרץ 1945 התחילו מתקפות אוויריות על החלק הזה של גרמניה. בהתחלה המתקפות וההפצצות התקיימו בלילה. אם עבדנו אז במשמרת לילה, הגרמנים היו סוגרים אותנו בצריף מבחוץ, והם הלכו למקלט. חלונות הצריף היו מסורגים ולא היתה לנו שום אפשרות להינצל במקרה של פיצוץ או דליקה. ההפצצות לא הפסיקו את השגרה של עבודה במשמרות של שתיים עשרה שעות. בגלל לילות ללא שינה ועבודה רצחנית ביום אנחנו בקושי עמדנו על הרגליים. היינו נרדמות בלי כוונה בכל הזדמנות. ליד המכונה,

מחכות לספירה במיפקד, משעינות את הראש לכמה שניות על כתף או גב של אחת החברות. לילה אחד, כאשר מסרתי למנהל העבודה את החפץ המעובד, התעוררתי פתאום בחלק אחר של בית החרושת. הלכתי יותר מעשרה צעדים, בלי לדעת שאני הולכת. כדי לא להירדם ליד מכונה פועלת, ישבתי כך, שידיית המכונה, המסתובבת במחזור העיבוד, תיגע לי בגב. כנראה בכל זאת נרדמתי, כי פתאום הייתי בלי מטפחת ראש, שהיתה קשורה הדוק סביב ראשי, וידית המכונה כבר הסתובבה סביב שמלתי. מישהו עצר מהר את המכונה, ואני חשבתי רק, מה היה קורה, אילו ראשי לא היה מגולח.

יום אחד, אחרי לילה בלי שינה, הייתי כל כך עייפה, שחשבתי כמה טוב יהיה אם יקרה לי משהו, שיפסיק את המהלך הרצחני הזה של עבודה וחוסר שינה. לא הספקתי לגמור את המחשבה הזאת, ואגודלי נמצא במחציתו תחת סכין המחרטת. חבשו אותי וקיבלתי חופשה עד סוף היום. אבל עד היום יש לי צלקת.

מתקפות אוויר נמשכו כמעט בלי הפסקה, והד ההרים הגביר את קולות הפצצות המתפוצצות. בבית החרושת הגרמנים דיברו כבר ברור, שהחזית האמריקאית קרובה מאד, ואפשר היה להרגיש שהם מודאגים.

יום אחד, אחרי מיפקד הבוקר, הודיעו לנו שמעבירים אותנו למחנה אחר. כבר לא נכנסנו לבלוק. בין כך לא היה לנו שום דבר שלנו שאפשר היה לקחת. לעומת זאת הוציאו למגרש המיפקדים את כל מלאי הלחם שהיה במחסן. כיכרות שלמים. כרגיל התחילה חטיפת הלחם – החזק, המהיר לקח שניים, שלושה כיכרות. למרבה הפלא, השומרות כבר לא הגיבו. כאשר נרגעה המהומה הראשונה ועמדנו בחמישיות, כדי לחכות לליווי, שאמור ללוות אותנו לרכבת, אנחנו בעצמינו חילקנו את הלחם בינינו כמעט בצדק. אף אחת לא נשארה בלי כלום, כשלאחרות היו כמה כיכרות. אופייני הדבר, שותפות כזאת היתה קיימת רק בין נשים שמוצאן מאותה הארץ.

העמיסו אותנו לקרונות סוסים, סגרו מבחוץ והרכבת נעה מיד. שוב לא ידענו לאן מסיעים אותנו, כמה זמן יימשך המסע ומה הוא היעד הסופי. נסענו לאט, עם הפסקות ארוכות. פעם אחת ביום הותר לנו לצאת מהקרונות לצרכים וקיבלנו מנת מי שתייה. המזון שלנו היה הלחם, שחילקו לנו במחנה. שעות עמדנו במסילות צדדיות, כדי לתת זכות קדימה לרכבות אחרות. כל הזמן ליוו אותנו קולות של פצצות, קרובים או רחוקים. לאט איבדנו את תחושת הזמן. כבר הפסקנו לספור את הימים מאז שיצאנו מוויליסטל. חיינו רק עם מחשבה אחת, שהדבר הנכסף והלא יתואר מתקרב: סופה של גרמניה.

הלחם נגמר לאט. הגרמנים סיפקו לנו כל יום כמה כפיות סוכר לכל היום וחתיכת לפת או קולרבי. יום אחד, כשהגרמנים היו בטוחים שמצפות לנו שעות רבות של המתנה, הותר לנו לצאת מהקרונות. צווינו להישאר במקום אחד ולהצטופף לקבוצה אחת. היה יום אביב נהדר. היינו בשדה ריק. אחרי שהיינו סגורות כמה ימים בקרונות, יכולנו לנשום אוויר צח. הסתכלתי סביבי. רחוק לפנינו היה נהר, ומאחוריו באופק עיר רחבת ידיים, ענקית. ועל העיר הזאת נפל בלי הפסקה גשם של פצצות. ראינו את מסלולי הפצצות הנופלות, שמענו את קולות הפיצוץ ושנייה אחר כך ראינו עמוד עשן ואש. ישבתי בקצה הקבוצה ויכולתי לתפוס מדי פעם כמה מלים בגרמנית. הגרמנים כבר לא התחשבו בנו ויכולתי להבין על מה הם דיברו. במשפטים מהירים חזרו מספר פעמים על המילה: דרזדן. ובכן זאת דרזדן. הו אלי, ניתן לי לראות, איך צבא כלשהו הופך את דרזדן לגל חרבות!

אחרי 10 ימי מסע והפסקות נעצרנו בתחנת רכבת גדולה. שעון גדול בתחנה הראה תאריך 24 באפריל. עמדנו כרגיל בחמישיות, עברנו איזה שער גדול, אבל מיד אחר כך רחובות צרים הכריחו אותנו לנוע בתפוזרת, כמובן תחת ההשגחה הערנית של אנשי אס-אס. על המדרכות עמדו אנשים, שהסתכלו עלינו ובכו. הייתי

בטוחה, שמובילים אותנו לגז, כי מה יכול היה לעורר בכי כזה וסימני סימפטיה מצד האנשים הזרים האלה?
ברגע אחד, כשתשומת הלב של הגרמנים לא התרכזה בנו, אחת הנשים זעקה לחלל, שאנחנו בגטו טרזין
בצ'כוסלובקיה.

הכניסו אותנו למבנה ענק וציוו להתמקם בחדרים. מאוחר יותר נודע לנו, שהיה זה קסרקטין צבא. החדרים
היו גדולים, בכל אחד היו כמה מיטות, שולחן וכמה כיסאות. מקלחות ושירותים היו בקצה פרוזדור ארוך.
החלטנו להישאר יחד – כולנו, קרובות זו לזו עוד מימי המחנה הראשון שלנו בבליז'ין. הסתדרנו בשני חדרים
צמודים. באחד מהם היינו 29, בשני 31.

כנראה טרזין נמצאה תחת חסות הצלב האדום, מה שלא הפריע לגרמנים לשלוח משם טרנספורטים לאושוויץ
ולמחנות אחרים. היינו סגורות, אבל לא ידענו מה מותר ומה אסור. ישבנו בחדר, מציצות מדי פעם לפרוזדור,
כדי לראות מה קורה.

חילקנו בינינו מקומות שינה וחובות הקשורים לשמירה על סדר. בערב קיבלנו ארוחה מבושלת, פעם ראשונה
אחרי עשרה ימים. דוודים מלאים בדייסת גריסים סמיכה, ולזה מנה של לחם, מרגרינה, ריבה ו... קופסת
שימורי בשר. וכאן התחילו הבעיות. לא כולן ידעו לאכול בתבונה אחרי כמה שנות רעב ועשרה ימי הרעבה.
באמת היה קשה להיות אדיש לנוכח כמויות מזון כאלה. נשים רבות סבלו אחר כך משלשול, כאבי בטן
ועוויות. צוותי עזרה יהודיים במשך כל הלילה הגישו עזרה לכל הנזקקים. בטרזין לא ראינו אנשי אס-אס
ולא קאפו. כל פעולות הניהול התבצעו על ידי אזרחים, כנראה צ'כיים. רק המשטרה היהודית במדים, כמו
במחנות אחרים (מלבד מחנות ריכוז) שמרה על הסדר, סרט אדום על הכובע.

אילו אנשי הצוות של טרזין ידעו את התנאים במחנות ריכוז ואת תולדות המסע שלנו, כשבמשך עשרה ימים
חיינו על כיכר לחם קטנה וכמה כפיות סוכר, היו מאכילים אותנו בצורה נבונה יותר.

כעבור יומיים גילינו, שבתחום הגטו אנחנו יכולות לנוע בצורה חופשית במסגרת שעות העוצר. הרחובות היו
מלאים באסירים מכל המחנות, שהגרמנים הספיקו לפנות. מצבם היה מזעזע. בבגדים או בבגדי פסים קרועים,
בנעליים קרועות או יחפים. הם ישבו או שכבו על המדרכות ועל הכביש, מחכים עד שהנהלת הגטו תטפל
בהם. היו שם גם כמה מאות איש מבוכנוואלד, ביניהם זיהיתי חבר מהקבוצה הראשונה מבליז'ין, את יז'יק
בלייווייס, חברי מהגימנסיה שלי. בקול חלש סיפר לי, שהם צעדו שלושה שבועות, אוכלים עלי עצים.

בין השוכבים הסתובבו צוותי הצלב האדום, את החלשים ביותר אספו באלונקות. מתוך סקרנות בלבד ומפני
שלא היה לי עיסוק טוב יותר, הלכתי אחריהם. התברר שבקצה העיר נמצא בית חולים מאולתר – בעשרה
צריפי מחנה עם מדפי שינה של קומתיים (אבל מיועדים לאיש אחד), עם סגל רפואי וצוותי עזר. שאלתי
מישהו מהצוות האם הם זקוקים לעזרה, ולמחרת, יחד עם שתי מתנדבות, התייצבתי לעבודה בבית חולים.
במשך 6 שנות מלחמה לא ראיתי תמונות כאלה. גברים שמשקלם היה 34 ק"ג. נפוחים מרעב או שלדים,
שלא יכלו להסתובב על משכבם בכוחות עצמם – היה צורך להאכיל אותם ולהפוך מדי פעם, כדי למנוע פצעי
לחץ. הם מתו לנגד עינינו, מאפיסת כוחות והתקף לב.

עבדנו מהבוקר עד הערב, יחד עם הצוותים המקצועיים. פשוט ליכנו לא הרשה לנו לעזוב לפני שעת העוצר.
בית החולים היה מתרוקן בצורה טבעית, החולים עזבו אל בית העלמין המקומי. רק בודדים עזבו אותו בכוחות
עצמם. אנחנו, נשים בקסרקטין דרזדן, קיבלנו בסדירות אוכל, מגבת וסבון.

בשבת, זה היה כנראה ב-6 במאי, התפשטה פתאום הידיעה, עוברת מפה לפה, שהמלחמה נגמרה. השמחה
התערבבה בכי. זה רק שנתיים, הו אלי, רק שנתיים מאוחר מדי. המחשבה שאני חוגגת את סיום המלחמה

לבדי, בלי הורים, משפחה, קרובים, ידידים, שלא התגשמה האימרה שאבא שלי היה חוזר עליה כמעט כל יום: "הלוואי שנספר הכול בימי שלום" – כל זה גרם לי להתקפות בכי היסטרי, שנמשך שעות רבות. הנקה לא ידעה מה לעשות איתי, הרגיעה אותי, ואני לא יכולתי להפסיק לבכות, כאילו זרמו ממני נחלי דמעות, עצורים במשך שנים. לפנות ערב נרגעתי, כי אפסו כוחותיי, אבל כשהנקה הכינה לי תה, התברר שגרונני נפוח וכואב, עד שאיני מסוגלת לבלוע.

בימים הבאים הכול התנהל כרגיל, אבל דרך החלונות ראינו שורות של גרמנים על מכוניות צבאיות, הנשק מכוון אל חלונותינו. כל הזמן לא היינו בטוחים, מה הם יעשו איתנו. היו שמועות, שברגע האחרון יפוצצו את כל טרזין.

במשך כל יום ג' 9 במאי עברו בכביש מכוניות צבאיות, מלאות בגרמנים. ואחר כך היה שקט במשך שעתיים. פתאום שמענו קול רעם נורא מתפשט באוויר, ושקשוק כלי מתכת מתגלגלים הריץ אותנו שוב אל החלונות. הטנק הסובייטי הראשון הופיע לאיטו על הכביש. קפאנו מרוב רושם. זמן מה אחר כך הופיעו טנקים נוספים ומכוניות צבאיות מלאות בחיילים, ובידיהם הנשק מוכן. כשראו בחלון פנים כחושות ופה ושם ראשים מגולחים של נשים, שלחו אלינו קריאות שמחה.

כמה ימים לפני כן הכריזו במחנה מצב של הסגר, בגלל חשש של התפרצות מגיפת טיפוס. היה אסור לעזוב את הבניינים שבהם גרנו. סביבם המשטרה היהודים עמדה על המשמר.

צבא משחרר נתקבל בכל החזיתות על ידי האוכלוסייה בשמחה, פרחים וחיבוקים. בטרזין לא היה דבר כזה. כנראה החיילים הבינו את סיבת אדישותנו, כי פתאום אחד הטנקים נעצר. קפץ ממנו חייל צעיר, תפס מוט ברזל והתחיל להרוס את החומה שהקיפה אותנו, כשהוא משליך אל השוטרים קללות רוסיות. זה המחיש לנו שאנחנו חופשיות, יותר ממראה הגרמנים הבורחים והטנקים הסובייטיים המתגלגלים באותו הכביש. האומנם? חופשיות? אז למה אף אחת מאיתנו לא רצה אל הרחוב? נופפנו לחיילים וחיכנו. למחרת נודע לנו, שהגרמנים חתמו ב-8 במאי על כניעה ללא תנאים.

הלילה הראשון של החופש היה סיוט. בשעות הלילה המוקדמות שמענו צעדים של נעלי חיילים וצעקות של בנות, שבמקרה היו בחוץ. אישה אחת מהחדר שלנו נכנסה בריצה, רועדת. בקושי הצליחה לברוח מחייל שרדף אחריה. עוד בבית למדנו שלושה כללים: לא להסתובב בלילה ברחוב, אם רואים חייל – לעבור לצד שני של הרחוב, וכך לנהוג גם כשנראה מרחוק שיכור.

כל הבנות שלנו היו כבר בחדר. מהר סגרנו את הדלת במפתח, העמדנו לידה את שני השולחנות וישבנו עליהם, ככל שהיה לנו מקום. במשך הלילה התחלפנו בשמירה המאולתרת הזאת. כל הלילה חיילים שיכורים הסתובבו בפרוזדורים ורק לפי צעקות יכולנו לנחש, מה קורה לבנות שלא הספיקו להסתתר.

שנים רבות אחר כך שמעתי מבעלי, שנלחם בדיכוייה על שם קושציושקו (*יחידה צבא פולני, שנלחמה יחד עם הצבא הסובייטי במלחמת העולם השנייה*), שלפני שהצבא נכנס לשטחי פולין, הפיקוד הוציא פקודה, האוסרת על החיילים מעשי אונס וגניבת מזון מהאיכרים. אפילו על קטיפה פירות בגנים הועמדו בפני בית דין צבאי.

לפנות בוקר הכול השתתק. החיילים היו חייבים לחזור אל יחידותיהם, ואל העיר נכנסו המפקדים והנהיגו סדר. מאותו היום לא ראינו עוד חיילים מסתובבים באופן חופשי בעיר, מלבד משמרות.

כעבור זמן מה, כאשר הכול נרגע, חזרנו אל עבודת ההתנדבות שלנו בצריפי הגברים החולים, אבל מצאנו שינויים גדולים. בבניין אחד, ובו הסידורים הטובים ביותר, נמצאו כל החולים בני הלאום הרוסי או אחרים,

אבל שייכים לברית המועצות. אל הצריף הזה העבירו את השלישייה שלנו. תנאי התברואה היו שם הרבה יותר טובים – צפיפות קטנה יותר, צוות מקצועי וכמוכן אוכל טוב יותר. אבל אלינו, המתנדבות, התנהגו נורא למרות שעבדנו במשך שעות רבות, ביצענו כל עבודה לפי ההוראות, ניקינו את הצריף ואספנו כביסה מלוכלכת, בעיני האחות הראשית (אוקראינית) היינו "טפילים, שבאים רק לזלול". לא היה גם קשה לשמוע, בשפה הרוסית הדומה לפולנית, התבטאויות אנטישמיות.

כעבור שלושה ימים הפסקנו ללכת לעבודה. בינתיים פגשנו כמה בחורים מכרים מצ'נסטוחובה, שהובאו לטרזין לקראת סוף המלחמה, כמונו, ממחנות גרמניים שונים. הם כבר ידעו, איך אפשר לצאת משם. בין היתר נודע להם, שבכל הערים היותר גדולות בפולין פועלים מטעם המדינה ועדים יהודיים, שהוקמו על מנת להגיש עזרה ליהודים שניצלו מהשואה.

החלטנו עם הנקה, שנצא ברגע שהבחורים יסדרו לנו אצל השלטונות הצ'כיים את המסמכים הדרושים. הצטרפה אלינו סלה בירנבאום מראדום; נודע לה שדוד שלה, פינקס זליגובסקי, הוא ראש ועד כזה בוורשה. קיבלנו מסמכים, זכות לנוע בצ'כוסלובקיה, זכות בשימוש באמצעי תחבורה ציבוריים, ובראשית יוני יצאנו לדרך. כמה קילומטר ברגל לתחנת רכבת בטרזין, משם ברכבת לפראג. לאורך כל הדרך הצ'כים נפרדו מאיתנו בחיכים, נופפו ידיים וקראו: "נא זדאר!"

בתחנת הרכבת בפראג היפנו אותנו אל הנציגות הצבאית הפולנית, שם סיפקו לנו מסמכים המאפשרים לנו לעבור את הגבול לפולין, נתנו הספקה לדרך והמליצו לחכות במרכז רפטריאציה כלשהו. שם כבר הצטופף המון יהודים, שחיכו לקשר עם המשפחות שנשארו בחיים.

נסענו ברכבת הראשונה, נאלצנו לעצור במוראבסקה אוסטרבה, ודרך מעבר גבול ב-זבז'ידוביצה הגענו לפולין. מכאן סלה נסעה לוורשה, הנקה ואני דרך קאטוביצה לצ'נסטוחובה.

ב-7 ביוני שנת 1945, בבוקר, יצאנו מתחנת הרכבת בצ'נסטוחובה. באותה התקופה מאות אנשים, פולנים ויהודים, צרו על תחנות הרכבת, מחכים בכל רכבת הנכנסת למישהו קרוב, או לפחות מכר. אנחנו פגשנו מישהו, שאחרי ששמע את שמותינו אמר לנו, שפולה חוז'בסקה, דודתה של הנקה, גרה ברחוב וולנושיץ' 11. הלכנו לשם מיד, בדרך הידועה לי כל כך, מבית הספר היסודי ברחוב פז'מיסלובה אל הבית ברחוב וולנושיץ' 19.

מן הקונדיטוריה של בלאשצ'ינסקי, בפינת רחובות פילסודסקי ואלייה, כמו אז נישא ריח סופגניות נאפות ועוגיות טריות. אחרי הגשר, ליד בית החולים של הנזירות, כמו אז דלקה מנורת שמן לפני מזבח אם האלוהים; לפני בית הקפה "פריס" בשדרה השנייה עמד אותו השליח מלפני המלחמה, שהתבגר במשך 6 שנים. הכול היה כמו אז, רק אנחנו לא היינו שם וכבר לא נהיה.

Input caption text here. Use the block's Settings tab to change the caption position and set other styles.